

**Michael Hardt ve Antonio Negri'nin Çalışmalarında
Emeğin Dönüşümü ve Siyasetin Yeni Özneleri**
The Transformation of Labor and the New Political Subjects
In the Work of Michael Hardt and Antonio Negri

Abdulkaki KINSÜN

Dr. Öğretim Üyesi, Bingöl Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi ABD,

Ast. Prof. Dr., Bingöl University,

Faculty of Theology, Department of Sociology of Religion

akinsun@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2476-2985

ROR ID: <https://ror.org/03hx84x94>

DOI: 10.56720/msbd.2026.s17.384

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Nisan / April 2026

Kabul Tarihi / Date Accepted: 9 Ekim / October 2026

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2026

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ekim / October

Atıf / Citation: Kinsün, Abdulkaki. "Michael Hardt ve Antonio Negri'nin Çalışmalarında Emeğin Dönüşümü ve Siyasetin Yeni Özneleri". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (Ekim 2026): 549-585. <https://doi.org/10.56720/msbd.2026.s17.384>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <https://mevzusbd.com> | mailto: mevzusbd@gmail.com

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Bu çalışma, çağdaş kapitalizmin üretim örgütlenmesinde meydana gelen dönüşümlerin sınıf kuramı üzerindeki etkilerini tartışarak, Hardt ve Negri'nin *Çokluk* teorisini emeğin değişen niteliği bağlamında eleştirel biçimde incelemektedir. Modern sanayi toplumunun maddi üretime dayalı sınıf anlayışının aksine günümüz kapitalizmi, bilişsel, duygulanımsal ve iletişimsel süreçlerin belirleyici olduğu *gayrı maddi emek* biçimlerinin ağırlık kazandığı yeni bir üretim rejimi yaratmıştır. Bu dönüşüm, klasik Marxist sınıf kategorilerinin açıklayıcılığını sınırlandırmakta; proleteryanın ayrıcalıklı devrimci özne konumunun sorgulanmasına yol açmaktadır. Hardt ve Negri, emeğin parçalanmış, çoklu ve ağsal karakterini merkeze alarak, yeni toplumsal özneliğin heterojen bileşimlerden oluştuğunu ileri sürerler. *Çokluk*, bu bağlamda, ortak üretim süreçlerine katılan fakat tekil bir sınıf kimliğine indirgenemeyen çoğulcu bir özne formu olarak tanımlanır. Çalışmada, evvela emeğin yapısal dönüşümünün özellikleri analiz edilmekte; akabinde bu dönüşümün ortaya çıkardığı siyasetin yeni yüzleri diğer bir deyişle yeni sınıfsal öznellik biçimleri *Çokluk* kuramı çerçevesinde değerlendirilmektedir. Çalışma, Hardt ve Negri'nin siyasal-ontolojik önerisinin, post-Fordist üretim koşullarının yarattığı yeni mücadele dinamiklerini kavramada önemli bir açılım sunarken; emek, sınıfsal dönüşüm ve politik öznellik arasındaki ilişkiyi bütünlüklü biçimde ele alması cihetiyle çağdaş sınıf tartışmalarına dair ayrıca önemli bir kuramsal katkıda bulunmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenirken analiz tekniği olarak da içerik analizi tercih edilmiştir. Ulaşılan bulgular, klasik fabrika işçisinin çağdaş üretim ilişkilerini açıklamadaki sınırlarını ortaya koyarken, *Çokluk* tezinin sınıfı yeniden düşünmeye imkân verdiğini ancak bu heterojen politik öznenin ortak irade ve sürdürülebilir örgütlenmeye nasıl dönüşeceğini yeterince açıklayamadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Hardt-Negri, Çokluk, Gayrı Maddi Emek, Sınıf, Politik Özne.

Abstract

This study critically examines Hardt and Negri's theory of the "Multitude" in the context of the changing nature of labor, discussing the effects of transformations in the production organization of contemporary capitalism on class

theory. Contrary to the class understanding based on material production in modern industrial society, contemporary capitalism has created a new regime of production in which non-material forms of labor, determined by cognitive, affective, and communicative processes, have gained prominence. This transformation limits the explanatory power of classical Marxist class categories and leads to the questioning of the proletariat's privileged position as a revolutionary subject. Hardt and Negri, focusing on the fragmented, multiple, and networked character of labor, argue that the new social subjectivity is composed of heterogeneous combinations. In this context, the "multitude" is defined as a pluralistic subject form that participates in common production processes but cannot be reduced to a singular class identity. The study first analyzes the characteristics of the structural transformation of labor; subsequently, the new faces of the class brought about by this transformation, in other words, new forms of class subjectivity, are evaluated within the framework of the theory of the multitude. The study demonstrates that Hardt and Negri's political-ontological proposition offers a significant analytical framework for understanding the new dynamics of struggle generated by post-Fordist conditions of production. By addressing the relationship between labor, class transformation, and political subjectivity in a holistic manner, it also makes an important theoretical contribution to contemporary debates on class. The study adopts a qualitative research methodology and employs content analysis as its analytical technique. The findings indicate that the classical factory worker has limited explanatory capacity for contemporary relations of production, while the *Multitude* thesis provides a framework for rethinking class. However, the findings also suggest that the theory does not sufficiently explain how this heterogeneous political subject can be transformed into a common political will and sustained organizational capacity.

Keywords: Sociology, Hardt-Negri, Multitude, Immaterial Labor, Class, Political Subject.

Giriş

Karl Marx'ın sınıf anlayışının temelinde, sınıfların toplumsal üretim sürecindeki konumları ve üretim araçlarıyla kurdukları ilişkiler bulunmaktadır. Marx'a göre sınıf, yalnızca gelir, meslek veya toplumsal statü

farklılıklarına dayanan bir tabakalaşma kategorisi değildir; bireylerin üretim araçları karşısındaki konumları ve bu konumların belirlediği üretim ilişkileri içerisinde şekillenen toplumsal bir ilişkidir. Kapitalist üretim tarzında bu ilişkinin temel karşıtlığı, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran burjuvazi ile geçimini sağlamak için emek gücünü satmak zorunda olan proletarya arasında ortaya çıkar. Nitekim Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'da modern kapitalist toplumun temel sınıfsal antagonizmasının burjuvazi ile proletarya arasındaki karşıtlıkta yoğunlaştığını belirtmektedir (Marx - Engels, 2015, 39-41). Marx açısından sınıflar, yalnızca nesnel ekonomik konumlarla tanımlanmaz; bu konumlar arasındaki çıkar karşıtlığı ve mücadele sınıfsal ilişkilerin dinamik niteliğini ortaya koyar. Kapitalist üretim sürecinde sermaye sahibi ile ücretli emekçi arasındaki ilişki, üretimin örgütlenmesi ve artı-değerin elde edilmesi üzerinden kurulmaktadır. Bu nedenle sınıf mücadelesi, kapitalist toplumun ekonomik yapısından bağımsız, dışsal bir siyasal çatışma değil, bizzat üretim ilişkilerinin içsel çelişkilerinden kaynaklanan bir süreçtir (Marx, 1976, 14-21).

Bununla birlikte, kapitalist üretim tarzındaki dönüşümler emek sürecinin yapısını ve sınıfsal ilişkilerin biçimlerini değiştirmiş, özellikle 1960'lardan itibaren toplumsal dokuda meydana gelen köklü değişimler, post-Marxist düşünürleri bilhassa Otonomistleri¹ yeni sorularla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sorular yalnızca üretim alanındaki teknolojik gelişmelerin sonucu değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ve özne biçimlerinin dönüşümüne dair bir sorgulamayı da içermekteydi (Badiou, 2020; Dyer-Witheford, 1994; Morini,

¹ İtalyan Otonomist geleneği, 1960'lardan itibaren İtalya'da ortaya çıkan ve Marxist teoriyi emek mücadelesinin somut dönüşümleri üzerinden yeniden düşünmeyi amaçlayan özgün bir eleştirel düşünce hattını ifade eder. Klasik Marxizm'in üretim merkezli ve partiyi ayrıcalıklı özne olarak konumlandırıran yaklaşımına karşılık otonomistler, işçi sınıfının özerkliği, mücadelelerin kurucu önceliği ve sermayenin emek direnişlerine tepki olarak yeniden örgütlendiği tezi üzerinde dururlar. Mario Tronti, Raniero Panzieri ve daha sonra Antonio Negri gibi düşünürler, emek sürecindeki dönüşümleri "toplumsal fabrika", "soyut emek" ve "biyo-politik üretim" kavramlarıyla analiz ederek sınıf mücadelesinin fabrika dışına, toplumsal yaşamın tamamına yayıldığını ileri sürmüşlerdir. Bu perspektif, devleti ve sendikal kurumsallaşmayı ikincil kılan, siyaseti ise merkezi iktidarın ele geçirilmesinden ziyade gündelik yaşamın içindeki çoğul ve dağınık direniş pratikleri üzerinden kavrayan bir yaklaşım sunması bakımından çağdaş eleştirel teori, küreselleşme ve çokluk tartışmaları üzerinde kalıcı bir etki yaratmıştır (Dyer-Witheford, 1994; Savul, 2015).

2007). Bu bağlamda iki temel sonuç ortaya çıkmıştır: Birincisi, geleneksel Marxizm bu yeni olgulara yanıt üretmekte yetersiz kalmıştır; ikincisi, değişen üretim koşullarının doğurduğu direniş biçimleri ve alternatif siyasal imkânlar yeterince değerlendirilememiştir. Post-Marxist kuramcılara göre, en önemli sorunlardan biri emeğin niteliğinde meydana gelen dönüşümdür. Şöyle ki “kol emeği” olarak tanımlanan fiziksel emek giderek “zihinsel” bir emeğe evrilmiş; böylece “kol” ve “kafa” emeği arasındaki klasik ayrım geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Üretici etkinliğin örgütlenme biçimi artık yalnızca maddi bir boyut taşımamakta, aynı zamanda bilişsel, duygulanımsal ve iletişimsel süreçleri de içermektedir (Federici, 2011; Özmakas, 2015). Emeğin bu şekilde dönüşmesi, sömürünün yalnızca üretim alanıyla sınırlı kalmayıp toplumsal yaşamın tamamına yayılmasına da zemin hazırlamıştır.²

Bu bağlamda sınıfa ilişkin yeni çözümler, post-Modernizm tartışmaları çerçevesinde Marxizm’in yaşadığı kuramsal krize işaret eden bir düşünsel zeminde şekillenmiştir. Başka bir ifadeyle, üretim, tüketim, iletişim, kültür, sanat, bilgi ve bilişim gibi alanlarda meydana gelen dönüşümler, toplumsal yapıda bir geçiş sürecine ve modernist söylemin krizine işaret etmektedir. Bu süreç, post-Modern düşüncenin öne sürdüğü biçimiyle, artık toplumsal gerçekliğin kendisiyle özdeş, bütüncül bir yapı olarak açıklanamayacağı; dolayısıyla meta-anlatılar aracılığıyla temsil edilemeyeceği fikrini güçlendirmiştir. Modernizm-post-Modernizm tartışmalarında merkezî bir yer edinen bu önerme, meta-anlatılara yöneltilen eleştiriler üzerinden klasik

² Tıpkı diğer kimi Marxistler (Laclau, Muffe, Badiou) gibi Hardt ve Negri (2011a, 120-121) de klasik Marxist sınıfın farklı bileşenleri içermekle birlikte temelde indirgemeci olduğunu düşünürler. Onlara göre sermayenin yönetimi altında çalışan ve bu yönetime karşı çıkma potansiyeli taşıyan tüm emekçi kesimleri kapsayan bir sınıf anlayışı olan *çokluk* bu yönüyle, 19. ve 20. yüzyılda kullanılan işçi sınıfı kavramından ayrılır. Zira işçi sınıfı kavramı, dar anlamda yalnızca sanayi işçilerini, geniş anlamda ise ücretli çalışanları kapsarken; ücretsiz emek, yeniden üretim emeği, köylü emeği ve işsizlik gibi farklı emek biçimlerini dışarıda bırakmıştır. Bu yaklaşım, sanayi işçisini sermayeye karşı mücadelede diğer emek biçimlerinden üstün ve öncü bir konuma yerleştirir. *Çokluk* ise günümüzde emek biçimleri arasında böyle bir öncelik bulunmadığını savunur; farklı emek biçimlerinin tümü toplumsal üretime katkıda bulunur ve sermayenin egemenliğine karşı ortak bir direnme potansiyeli taşır. Dolayısıyla, işçi sınıfı kavramını belirleyen dışlamaların aksine, *çokluk* açık ve genişleyici bir kavramdır. Diğer bir deyişle *çokluk*, proletarya kavramına, sermayenin idaresi altında emek veren ve üreten herkes şeklindeki en geniş tanımını kazandırır.

Marxizm'in de egemen bir anlatı biçimi olarak sorgulanmasına işaret etmektedir. Böylece, klasik Marxist analizde sınıf çatışmasının mekânı olarak görülen üretim alanının ötesinde; tüketim, hizmet, çevre, kültür gibi alanlarda yeni toplumsal mücadele biçimleri ve direniş zeminleri ortaya çıkmıştır (Badiou, 2020; Çoban, 2009; Demirtaş, 2012).

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, kültürel kimliklerin dönüşümü ve yeni hegemonik formasyonların ortaya çıkışı, sınıf temelli mücadele anlayışını aşan yeni toplumsal hareketlerin doğuşunu beraberinde getirmiştir. Bu yeni hareketler, klasik sınıf mücadelesinin sınırlarını genişleterek, toplumsal antagonizmaların çoklu ve heterojen biçimlerde ifade bulduğu yeni bir siyasal alanın oluşumuna işaret etmektedir. Bu yeni koşullar altında klasik Marxist kuramı yeniden düşünmek ve yaşanan tarihsel dönüşümlerin ürettiği radikal yenilikler dikkate alınarak Marxist formülasyonu şimdinin ışığında tekrardan yorumlamak icap etmektedir (Laclau - Mouffe, 2015). Hardt ve Negri'nin geliştirdiği *Çokluk* kuramı tam da bu noktada üretilmiş yeni bir teorik çerçeve olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarların ifadesiyle yeni toplumsal gerçeklik, yeni teorik yaklaşımları gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Marx'ın yöntemini sürdürmek, onun teorilerini değişmez biçimde tekrarlamak değil, kapitalist üretim ve toplumdaki dönüşümlere bağlı olarak teoriyi yeniden geliştirmek anlamına gelir. Diğer bir deyişle, Marx'ın yöntemine sadık kalmanın yolu, onun ötesine geçerek günümüz koşullarını açıklayabilecek yeni bir teorik çerçeve geliştirmektir (Hardt - Negri, 2011a, 156-157). Bu noktada *çokluk* kavramı, Hardt ve Negri'ye göre, bir siyasal örgütlenme biçimini ve siyasal projeyi ifade ederek Sol'un yeniden canlandırılması ve yeniden yapılandırılması, hatta yeniden düşünülmesi için önemli bir imkân sunmaktadır. Ancak bunun, "çokluğu oluşturun" şeklinde bir siyasal talimat olarak değil, zaten ortaya çıkmakta olan toplumsal ve siyasal eğilimi tanımlayan bir kavram olarak ele alınması gerektiğini belirtirler. Yazarlara göre bu mevcut eğilime bir ad vermek hem siyasal teorinin temel görevlerinden biridir hem de ortaya çıkan yeni siyasal biçimin daha da geliştirilmesi için gerekli bir adımdır (Hardt - Negri, 2011a, 238).

Öte yandan klasik Marxist düşüncedeki endüstriyel işçi sınıfı ve proleteryanın imtiyazlı özne konumu da burada ciddi manada eleştirilmektedir. Hardt

ve Negri (2011a, 149-151)'ye göre, çağdaş kapitalizmde toplumsal üretim yalnızca fabrikanın içinde değil, dışında da gerçekleşmekte ve ücret ilişkisiyle sınırlı kalmamaktadır. Bu nedenle üretken-üretken olmayan emek ve üretim-yeniden üretim arasındaki geleneksel ayrımlar geçerliliğini büyük ölçüde yitirmiştir. Bu ayrımlar geçmişte kadınların, işsizlerin ve yoksulların siyasal mücadeleden dışlanmasına ve fabrika işçisinin merkeze alınmasına yol açmıştır.³ Günümüzde ise farklı emek biçimleri, çokluğun ağırları içinde ortak bir zeminde işbirliği yapan aktif tekillikler olarak toplumsal üretime katılmaktadır. Bu kapsamdan hareketle çalışmada *çokluk* kuramı merkeze alınarak, emeğin mahiyetinde meydana gelen esnekleşmenin sınıf kavrayışını nasıl dönüştürdüğü üzerinde durulmakta; üretim süreçlerinin bilişsel, duygulanımsal ve iletişimsel boyutlar kazanmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni sınıfsal yapı ve öznel biçimleri analiz edilmektedir. Çalışmanın ana gayesi, klasik Marxist sınıf anlayışının günümüz toplumsal gerçekliğini açıklamadaki yetersizliklerini ortaya koyarak emeğin dönüşümü bağlamında şekillenen yeni sınıfsal tekilliklerin teorik bir analizini yapmaktır. Çalışma aynı zamanda Hardt ve Negri'nin tezlerini inceleyerek, özgül tekilliklerin *çokluk* konseptinde nasıl konumlandırıldığını açıklamayı hedeflemektedir. Buna bağlı olarak çalışmanın temel araştırma soruları şu şekilde formüle edilmiştir: *Emeğin dönüşümü bağlamında klasik Marxist sınıf anlayışının yaşadığı temel açmazlar nelerdir? Hardt ile Negri'nin çokluk kuramı bu açmazlara nasıl bir sınıfsal yapı analizi sunmaktadır?*

Literatür incelendiğinde, Hardt ve Negri'nin tezlerine ilişkin araştırmaların temelde çağdaş kapitalizmin dönüşümüyle birlikte üretim ilişkilerinin, emek biçimlerinin ve sınıfsal özneliğin yeniden düşünülmesi gerekliliği etrafında şekillendiği söylenebilir. Bu literatürde özellikle *gayrı maddi* emeğin yükselişi ve kapitalist üretim içerisindeki hegemonik konumu, emeğin maddi üretime sınırlı olmayan bilişsel, iletişimsel ve duygulanımsal biçimlere dönüşmesi

³ Hardt ve Negri (2011a, 139-141)'ye göre Marxist ve sosyalist düşüncenin ana akımında köylülük, genellikle kentli sanayi proletaryasının öncülüğünde devrimci bir güç hâline gelebilecek pasif bir sınıf olarak görülmüştür. Bu anlayışta proletarya aktif ve önder, köylülük ise pasif ve ona bağlı bir konumdadır. Ancak sanayi proletaryasının köylülüğe önderlik ettiği veya onun adına hareket ettiği her durumda köylülerin çıkarlarının gözetildiği söylenemez. Nasıl köylü figürü ortadan kaybolma eğilimindeyse, endüstri işçisi, hizmet endüstrisi işçisi ve diğer ayrı kategoriler de kaybolma eğilimindedir.

ve bu dönüşümün sınıfın bileşimi üzerindeki sonuçları öne çıkmaktadır. Örneğin Dyer-Witthford (1994), Lazzarato (1996), Dowling vd. (2007), Özgün (2007) ve Özmakas (2015) gibi kimi araştırmacılar *emeğin akışkanlaşması ve gayrı maddi* emeğin kapitalist üretimdeki konumunu tartışırken; Aykutalp ve Çelik (2018) ve Gakis (2020) gibi diğer bazı araştırmacılar da *gayrı maddi* emeğin *biyo-politikleşmesi* sürecine odaklanmışlardır. *Çokluk* kavramı bu bağlamda daha çok yeni toplumsal hareketler, küreselleşme karşıtı mücadeleler ve yeni *politik özne* tartışmaları bağlamında incelenmiştir.⁴ Sözelimi Çımrın (2009), *çokluk* ve *imparatorluk* kavramlarını karşı-küreselleşme hareketleri bağlamında değerlendirirken, Demirtaş (2012) Hardt ve Negri'de siyasetin öznelere yeniden kavramsallaştırılmasına odaklanmış; Pelias (2005) ise *çokluğu biyo-politik* üretim ve ağsal mücadele biçimleriyle ilişkilendirmiştir. Literatürde Hardt ve Negri'nin tezlerini doğrudan eleştiren çalışmalar da önemli bir yer tutmaktadır. Camfield (2007) ve Jarrett (2015) *gayrı maddi* emeğin hegemonik konumuna, Callinicos (2001) çokluğun farklı toplumsal kesimleri tek bir siyasal kategori altında toplamamasına, Hermida (2004) ise çokluğun sınıfsal sınırlarının belirsizleşmesine dikkat çekmektedir.

Bu çalışma söz konusu literatürden öncelikle emeğin dönüşümü ile sınıfsal öznenin dönüşümünü birbirinden bağımsız değil, aynı teorik süreç içerisinde ele alması bakımından ayrılmaktadır. Çalışmanın temel iddiası, *çokluk* kavramının anlaşılabilmesi için öncelikle emeğin üretim sürecindeki dönüşümünün, ardından bu dönüşümün sınıfın bileşimi üzerindeki sonuçlarının ve nihayet bu yeni sınıfsal bileşimin nasıl siyasal bir özneye dönüştürüldüğünün birlikte ana-

⁴ Burada değinilmesi gereken önemli bir husus; sınıfsal konum, emek biçimi, kimlik/tahakküm eksen, toplumsal hareket ve politik özne kavramları birbiriyle ilişkili olmakla birlikte farklı analitik düzlemlere karşılık gelmektedir. Sınıfsal konum, bireylerin üretim ilişkileri içerisindeki yerini ve sermayeyle kurdukları ilişkiyi ifade ederken (Marx - Engels, 2015); emek biçimi, üretimin örgütlenme tarzını ve emek sürecinin maddi, maddi olmayan veya duygulanımsal niteliklerini belirtir (Hardt - Negri, 2001). Kimlik/tahakküm eksen, sınıfsal ilişkilerle bütünüyle açıklanamayan; toplumsal cinsiyet, ırk ve benzeri farklılıklar üzerinden işleyen iktidar ve eşitsizlik ilişkilerini kapsarken (Laclau - Mouffe, 2015); toplumsal hareketler, ortak talepler etrafında gelişen kolektif eylem ve örgütlenme süreçlerini ifade eder (Tilly - Tarrow, 2015). Politik özne ise bu mücadeleler içerisinde ortak bir kimlik, irade ve siyasal eyleme kapasitesi geliştiren kolektif aktörü tanımlar (Hardt - Negri, 2011a).

liz edilmesi gerektiğidir. Çalışmanın ikinci özgün yönü, çokluğu doğrudan *proletaryanın yerine geçen yeni sınıf* şeklinde yorumlamak yerine, genişleyen *proletaryanın heterojen toplumsal bileşimi* ile *yeni politik özne* biçiminin kesişiminde konumlandırılmış olmasıdır. Böylece çalışma, *çokluk* kavramının sınıfı ortadan kaldırıp kaldırmadığı ikiliğini aşarak, kavramın aynı anda hem sınıfsal kompozisyonu genişleten hem de bu kompozisyonu farklılıkların korunması temelinde siyasal bir özneye dönüştürmeye çalışan bir strateji olduğunu ileri sürmektedir. Çalışmanın üçüncü özgün katkısı ise Hardt ve Negri'nin tezlerini yalnızca açıklamakla yetinmeyip, bunları yöneltilen eleştirilerle birlikte değerlendirmiş olmasıdır.

Teorik zeminde tasarlanan bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenirken analiz tekniği olarak, yazılı ve görsel materyalleri sistematik bir şekilde inceleyerek içindeki kavramları ve temaları kategorilere ayırmayı ve anlamlandırmayı esas alan (Neuman, 2014; Tavşancıl - Aslan, 2001) içerik analizi tercih edilmiştir. Araştırmamanın veri kaynakları iki gruptan oluşmaktadır: İlk grupta Marx'ın sınıf, emek ve üretim ilişkilerine ilişkin temel eserleri ile Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk*, *Çokluk*, *Ortak Zenginlik*, *Meclis* ve konuya ilişkin diğer çalışmalarından oluşan birincil kaynaklar yer almaktadır. İkinci grupta ise Hardt ve Negri'nin teorik yaklaşımlarını değerlendiren, eleştiren veya geliştiren akademik makale, kitap ve kitap bölümlerinden oluşan ikincil kaynaklar bulunmaktadır. Literatür taraması sonucunda ulaşılan çalışmalar araştırmanın amacı doğrultusunda seçilmiş; özellikle *gayrı maddi emek*, *biyo-politik üretim*, *sınıf*, *çokluk*, *politik öznellik* ve *Hardt ile Negri'ye yöneltilen eleştiriler* üzerinde yoğunlaşan çalışmalar araştırma kapsamına alınmıştır. Analiz sürecinde, birincil ve ikincil kaynaklar araştırmanın temel soruları doğrultusunda taranmış; metinlerde tekrar eden kavram ve temel iddialar kodlanmıştır. Oluşturulan bu kodlar, kavramsal benzerlikleri ve ilişkileri dikkate alınarak; *emeğin sınırlarında erime*, *gayrı maddi emek*, *sınıfın akışkanlaşması*, *yeni politik öznelere* ve *eleştirel çerçeve* gibi daha üst düzey temalar altında birleştirilmiştir. Bu kapsamda evvela emeğin dönüşümü üzerinde durulmuş akabinde bu doğrultuda şekillenen sınıfsal

yapının seyrindeki erime ve yeni politik özne stratejisi Hardt ve Negri'nin *çokluk* tezleri bağlamında eleştirel analize tabi tutulmuştur.

1. Emeğin Sınırlarındaki Erime

Marxist ekonomi-politiğin temelini oluşturan emek kuramı, Karl Marx'ın *Kapital* ve *Artı Değer Teorileri* adlı yapıtlarında ortaya koyduğu "üretken" ve "üretken olmayan" emek ayrımıyla şekillenmişti. Bu ayrım, emeğin biçimiyle (zihinsel/bedensel) değil, emeğin sermayeyle ilişkisi ve sermayeye eklenme süreci üzerinden kurulmuştu.⁵ Marx'a göre, üretken emek, artık-değer üreten ve dolayısıyla sermayeye doğrudan eklenilen emektir. Bu emek, üretim sürecinde metaya değer katarak sermayenin artmasını sağlar (Önal, 2019; Özgün, 2007). Örneğin, bir fabrikada çalışan işçinin emeği, ürettiği ürünler aracılığıyla artık-değer üretir ve bu sayede sermayeye katkıda bulunur. Üretken olmayan emek ise doğrudan artık-değer üretmeyen ve ücretini kapitalistin üretken emeğin sonucunda oluşan artık-değerden elde eden emektir. Bu emek türü, üretim sürecine doğrudan katkıda bulunmaz, ancak sermayenin dolaşımını ve yeniden üretimini sağlar. Bu nedenle Marx, aynı faaliyetin farklı toplumsal ilişkiler içinde üretken ya da üretken olmayan nitelik kazanabileceğini vurgular. Örneğin özel ders veren bağımsız bir öğretmen üretken olmayan

⁵ Karl Marx, *Artı Değer Teorileri (Cilt I)*'nin üretken emek bölümünde bu durumu şöyle izah eder: "Kapitalist üretim anlamında üretken emek, değişen sermaye parçasına karşılık değiştirilen ve sermayenin yalnızca bu parçasını değil, ayrıca ona ek olarak kapitalist için bir artı-değer üreten ücretli-emektir. Meta ya da para, ancak bu yolla sermayeye dönüştürülür, meta, sermaye olarak üretilir. Yalnızca sermaye üreten ücretli emek üretkendir... Bir kapitalist sınıfın ve dolayısıyla sermayenin *mere existence*'ı (salt varoluşu) emeğin üretkenliğine, mutlak üretkenliğine değil, göreceli üretkenliğine bağlıdır. Örneğin bir günlük emek yalnızca işçiyi yataştırmaya, yani emek-gücünü yeniden-üretmesine yetiyorsa, mutlak anlamda, işçinin emeği üretkendir, çünkü yeniden-üretmektedir; yani, tükettiğine (kendi emek-gücünün değerine) eşit değeri, sürekli olarak yenilemektedir. Ama kapitalist anlamda, bu emek üretken değildir, çünkü hiçbir artı-değer üretmemiştir." (Marx, 1998, 133, 135). Marx'ın üretken ve üretken olmayan emek ayrımı temel anlamda bu çerçevede şekillenir. Marx açısından bir emeğin üretken sayılmasının ölçütü, maddi bir nesne üretmesi değil, doğrudan sermayeyi büyüten artı-değer üretmesidir. Dolayısıyla kapitalist üretim ilişkileri içinde sermayeye değer kazandıran ve artı-değer yaratan emek üretken emek olarak tanımlanırken, sermayenin değerlenme sürecine katkıda bulunmayan, yalnızca gelirden karşılanan faaliyetler üretken olmayan emek kapsamına girer.

emekçi iken, özel bir eğitim işletmesinde sermayeye artı-değer üreten öğretmen üretken emekçi niteliği kazanır (Marx, 1998, 130-140).

Bu iki emek türü arasındaki farkı belirginleştirmek için Marx ayrıca piyano ve aktör örneklerinden yararlanır. Marx'a göre, Piyano yapan işçi, emeği sermaye tarafından satın alındığında ve kapitaliste artı-değer sağladığında üretken emekçi sayılır; buna karşılık aynı işçi emeğini doğrudan bireysel tüketime yönelik olarak bir kişinin gelirine karşılık sunduğunda üretken olmayan emekçi niteliği kazanır. Benzer şekilde bir aktör, bir tiyatro işletmecisinin yanında çalışıp ona artı-değer kazandırıyorsa üretken işçidir. Fakat aynı aktör kendi hesabına gösteri yapıyor ve gelirini doğrudan seyirciden elde ediyorsa, Marx'ın teknik anlamıyla üretken emekçi değildir (Marx, 1998, 137) Her iki örnekten anlaşılacağı üzere Marx burada iki farklı işçiden değil, aynı işçinin iki farklı toplumsal ilişki içindeki durumundan söz etmektedir. Dolayısıyla Marx'ın emek ölçütü üretilen nesneyle alakalı değil, emeğin sermayenin değerlendirilme sürecine dâhil olup olmamasına ilişkindir (Özgün, 2007).

Marx (1998; 2018)'ın kuramsal çerçevesi, temelde emek-artı değer-sermaye ekseninde şekillenmiş; üretken ve üretken olmayan emek ayrımı bu zemin üzerinden kavramsallaştırılmıştır. Emek teorisini Adam Smith başta olmak üzere klasik iktisat geleneğinden devralan Marx, bu doğrultuda emeği kapitalist üretim ilişkileri içinde soyut bir kategori olarak mülâhaza etmiştir (Kayın, 2019). Emeğe dair bu yaklaşım, onun değerinin ancak üretim sürecindeki emek zamanı üzerinden ölçülebileceği anlayışını beraberinde getirecektir. Marx için emek zamanı, yalnızca üretim sürecinin niceliksel bir ölçütü değil, aynı zamanda kapitalist toplumsal ilişkilerin zamanla kurduğu tahakküm biçimidir. Dolayısıyla emek zamanı, hem üretim araçlarının teknik işleyişine içkin bir zorunluluk hem de kapitalist üretim tarzının artı-değer yaratma mantığının asli belirleyenisidir (Özgün, 2007).

Marx'ın emeğe dair bu tasnifi uzun yıllar hegemonyasını sürdürse de 1900'lerin ortalarına doğru aşınmaya başlayacak ancak esas kırılma yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen tarihsel-toplumsal kırılmalarla gerçekleşecektir. Küreselleşme ve post-modernite ile birlikte emek biçimlerinde esneklik meydana gelirken Neoliberalizm, kapitalizm tarihinde bir dönüm noktası ola-

rak sahneye çıkacaktır (Emirgil, 2010; Gill - Pratt, 2008). Özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinde iletişim ve ulaşım teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, sermayenin hem daha esnek hem de küresel ölçekte örgütlenebilmesine olanak tanımış özellikle 1950'li yıllar ile başlayan dönem, gerek teknolojinin mahiyetinde gerekse bilginin işleyişinde (iletilmesi ve aktarılması) köklü bir dönüşüme işaret etmiştir (Lyotard, 2013). Bu süreç, sermayenin yalnızca mekânsal sınırları aşmasını değil, aynı zamanda üretim biçimlerini de dönüştürmesini beraberinde getirmiş, sermayenin esnek birikim ve örgütlenme kapasitesine duyduğu ihtiyaç, üretim süreçlerinde köklü bir paradigma değişikliğini zorunlu kılmıştır. Bu dönüşüm, Fordist üretim düzeninin katı ve standartlaşmış üretim yapısının “buharlaştırılmasıyla” (Harvey, 1996; Trott, 2007), yerini *post-Fordist*⁶ üretim modeline bırakmıştır.

Bu çerçeveden bakıldığında, endüstriyel üretimin belirleyici konumunu giderek hizmet sektörüne devrettiği görülmektedir. *Post-Fordist* üretim modeli, emeğin niteliğinde köklü bir dönüşüm yaratarak Fordist döneme özgü, belirli zaman ve mekânla sınırlı iş süreçlerini aşındırmaktadır. Üretim bandına bağlı, mekânsal olarak sabit iş süreçleri, yerini; esnek, dağınık ve sınırları belirsiz emek biçimlerine bırakmaktadır (Koşar, 2018; Özmakas, 2015). Hardt ve Negri'nin de içinde yer aldığı Otonomist kuramcılar, bu dönüşümün iş ile yaşam arasındaki ayrımın giderek silikleşmesine yol açtığını ileri süreceklerdir. Bu tanımlama, iş ile yaşam arasındaki sınırı ortadan kaldırarak bireyi 7/24 üretim yapan bir figüre dönüştürmüştür. Artık iş sadece fabrikada değil, her yerde ve her andadır. Bu durum, geleneksel “işçi” ve “mesai” tanımlarını aşındırarak; üretken olmayan faaliyetlerin bile doğrudan sistemin bir parçası haline geldiği yeni bir emek rejimi yaratmıştır (Federici, 2011; Trott, 2007). Tüm bu koşulların bize dayattığı esas bir gerçeklik var. O da şudur: Marx'ın “üretken olan” ve “üretken olmayan” emek ayrımı günümüzde anlamını büyük oranda yitirmiş; eskiden üretim dışı sayılan süreçler, artık doğrudan kâr mekanizmasına dâhil edilmiştir. Yazılım ve internet hizmetleri gibi alanlarda

⁶ Fordist sistem, tek tip ürünün mekanize üretimini esas alırken; post-Fordist sistem, piyasa taleplerindeki çeşitliliğe ve teknolojik yeniliklere hızla uyum sağlayabilen, esnek, modüler ve kolay programlanabilir üretim birimlerini öne çıkarmıştır. Böylece üretim süreçleri, hem yerelleşme hem de küreselleşme dinamiklerini aynı anda içeren yeni bir yapılanma biçimi kazanmıştır (Castells, 2005; Jeon, 2010).

görüldüğü üzere, mavi ve beyaz yakalı ayrımı ortadan kalkarken yeni nesil emekçiler artık geleneksel işçi kalıplarına sığmamakta, hayatın her anında değer üreten bir emekçi kimliğine bürünmektedir (Kayın, 2019).

Gilles Deleuze (1992)'ün kavramsallaştırdığı bu yeni kapitalist evrede, üretim süreci fabrikaların fiziksel sınırlarını aşarak gündelik hayatın tüm dokusuna nüfuz etmekte; sistem artık yalnızca tamamlanmış somut metalar yerine yaşam biçimleri, imajlar, markalar ve deneyimler üzerine kurulu bileşik hizmetler tasarlamaktadır. Kapitalizmin bu hegemonik yapısı, toplumsal ilişkileri bizzat örgütleyip denetim altına alarak maddi üretimden ziyade yeni emek ve değer biçimleri üretmeye yönelmekte, böylece geleneksel “üretken” ve “üretken olmayan” emek ayrımını kuramsal olarak geçersiz kılmaktadır. Bu dönüşümle birlikte, geçmişte yalnızca toplumsal yeniden üretim alanı içerisinde değerlendirilen faaliyetler temel üretici güçler konumuna yükselirken; sinerji, gösterge değeri ve marka değeri gibi önceden kültürel alanın tali unsurları kabul edilen nosyonlar, post-Fordist ekonominin merkezî değer biçimleri haline gelmektedir (Özgün, 2007). Görüleceği üzere bu safhada artık yegâne sermaye Marx'ın ekonomik kapitali değildir. Maddi kapitalin yanı sıra bilişsel, zihinsel, dijital vb. yeni emek biçimleri egemen olmaya başlayacaktır. İşte *gayrı maddi emek* kavramı da tam bu noktada belirecek ve tüm bu yeni emek süreçlerinin merkezine yerleşecektir.

2. Gayrı Maddi Emek

Kavramı ilk kez dile getiren kişinin (19. Yy.), Henry Storch olduğu söylenir. Hatta Marx'ın, *Artı-Değer Teorileri*'nde doğrudan kullanmasa da, Storch'un tartışmasının bağlamına, bir noktada değindiği bilinmektedir (Haug, 2009). Ancak *gayrı maddi* emeğin günümüzdeki anlamıyla ele alınışı, 20. yüzyılın sonlarına denk düşmektedir. Kavram, 1960'lardan itibaren Marxist entelektüel çevrelerde etkili olan ve İtalya merkezli *Otonomi* hareketinden gelen düşünürler tarafından tartışmaya açılmıştır (Dowling vd., 2007; Trott, 2007). Kapitalist üretim tarzının gelişimine paralel olarak mesleki çeşitliliğin artması ve kafa emeğinin sabit bir işyeri gereksinimi olmaksızın üretim sürecine dâhil edilebilir hale gelmesi, *gayrı maddi emek* tartışmalarının temelini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, tüketim toplumu analizleri ve bedenin bir üretim aracı olarak değer-

lendirilmesi yönündeki yaklaşımlar da kavramın açıklanmasında belirleyici olmuştur (Dyer-Witheford, 1994; Fortunati, 2007; Jarrett, 2014; Morini, 2007). *Gayrı maddi emek* kavramının teorik temelleri Maurizio Lazzarato (1996) tarafından atılmış, kavramın bugünkü kapsamına ulaşması ise Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *İmparatorluk* (2001) ve *Çokluk* (2011a) eserleriyle mümkün olmuştur.

Çağdaş kapitalizmin merkezi-politiğine *gayrı maddi emek* kavramını yerleştiren Hardt ve Negri (2001, 298-308), Orta Çağ'dan günümüze kadar ekonomik sistemleri belirleyen üç temel paradigmadan söz etmektedirler. Bunlar; tarımsal üretim ve hammadde çıkarımı, sınai üretim ve dayanıklı malların üretimi, hizmet üretimi ve enformatikleşmedir. Her bir yeni ekonomik sistem, hâkim konuma geçerken bir önceki sistemi de bünyesinde barındırarak gelişimini sürdürür. Örneğin, tarımsal hâkimiyet, endüstriyel hâkimiyetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, endüstriyel hâkimiyet ise hizmet üretimi ve enformatikleşmeye doğru bir geçişi mümkün kılmıştır. Düşünörlere göre, enformatikleşme süreci özellikle ABD'de 1970'lerde belirginleşmiş; hizmetler, eğitim, sağlık, finans, taşımacılık, eğlence ve reklam gibi alanlarda etkinlik kazanmış, emeğin endüstriden hizmet sektörüne kaymasına yol açmıştır. Bu değişimin temel nedeni olarak da iletişim araçlarında ve bilhassa bilgisayar teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler gösterilecektir. Yazarlara göre bu durum, hem emek pratiklerinde hem de toplumsal pratiklerde köklü dönüşümlere neden olmuştur.

Hardt ve Negri, *Çokluk* (2011a, 123-128) adlı eserlerinde, yirminci yüzyılın son çeyreği itibarıyla endüstriyel emeğin başat konumunu yitirdiğini; bunun yerine bilgi, enformasyon, iletişim, toplumsal ilişkiler ve duygulanımsal ifade gibi alanlarda yoğunlaşan *gayrı maddi emeğin* hegemonik bir ekonomi biçimi hâline geldiğini ileri sürerler. Yazarlara göre her ekonomik sistemde farklı emek biçimleri bulunmakla birlikte, belirli bir dönemde bunlardan biri diğerleri üzerinde hegemonik hâle gelerek⁷ diğer emek biçimlerinin örgütlenmesini

⁷ Hardt ve Negri'nin ileri sürdüğü hegemonya tezi, *gayrı maddi emeğin* ekonomide nicel olarak baskın olduğu anlamına değil, kapitalist üretimin mantığını, örgütlenmesini ve diğer emek biçimlerini dönüştüren niteliksel bir egemenliğe sahip olduğu anlamına gelir. Bilgi, iletişim, duygulanım ve sembolik içerik üretimine dayanan *gayrı maddi emek*, sanayi ve tarım gibi maddi üretim alanlarını da yeniden yapılandırmakta; üretimin esnekleşmesi, ağ biçiminde örgütlenmesi ve toplumsal işbirliğine dayanması bu dönüşümün temel göstergeleri olarak

ve dönüşümünü etkiler. 19. ve 20. yüzyıllarda endüstriyel emek bu işlevi üstlenmiş; tarım, madencilik ve toplumsal kurumlar dâhil olmak üzere üretimin ve toplumsal yaşamın giderek endüstrileşmesini beraberinde getirmiştir. 20. yüzyılın sonlarından itibaren ise endüstriyel emeğin hegemonik konumu zayıflarken, bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler ve duygusal ifadeler üreten *gayrı maddi* emek yeni hegemonik emek biçimi olarak öne çıkmış ve diğer emek süreçlerinin örgütlenmesini dönüştürmeye başlamıştır. Yazarlar doğrudan kalıcı bir meta üretmeyen bu yeni emek biçiminin; “fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler ve imajlar” gibi *gayrı maddi* ürünler ortaya koyduğunu ileri sürerler. İkili, bilişim ve iletişim teknolojilerinin gelişimini ifade eden enformatikleşmenin, *gayrı maddi* emeğin yükselişinde belirleyici bir rol oynadığını vurgulayarak, bu emek türünü açıklamak üzere ‘bilgisayar modeli’ne başvurur (Hardt - Negri, 2001, 299-304). Ne var ki bu model, *gayrı maddi* emeğin yalnızca belirli bir yönünü kavrayabilmektedir. Zira *gayrı maddi* emeğin diğer yüzünü, insani ilişki ve etkileşim süreçlerinde üretilen ve dolaşıma giren duygulanımsal emek oluşturmaktadır. Negri (2005)’nin de ifade ettiği üzere:

Gayrı maddi emek, yani maddi olmayan ürünler -bilgi, enformasyon, iletişim, dilsel ya da duygusal ilişkiler- üreten emek ortaya çıkmıştır. Hizmet sektöründeki emek, entelektüel emek ve bilişsel emek-bunlar hepsi- maddi olmayan emeğe gönderme yapar, ama bu terimlerden hiçbirisi maddi emeğin genelliğini aktaramaz. Bir ilk yaklaşım olarak, maddi olmayan emek, emeğin fiili uygulamalarıyla bütünleşen iki ana biçimde düşünülebilir. İlk biçim, her şeyden önce entelektüel ya da dilsel emeğe gönderme yapar: sözelimi, problem çözmek, simgesel ve analitik işlemler

değerlendirilmektedir. Bu nedenle Hardt ve Negri (2001, 308-309; 2011a, 122-125) açısından günümüz kapitalizminin ayırt edici özelliği, *gayrı maddi* emeğin toplam emek içindeki nicel üstünlüğü değil, üretimin bütününe yön veren niteliksel hegemonik konumudur. Bununla birlikte yazarlar *gayrı maddi* emeğin diğer emek biçimlerinin dönüştürdüğünü de eserlerinde sıklıkla belirtirler. Yazarlara göre *gayrı maddi* emeğin hegemonyası, yalnızca üretimin içeriğini değil, çalışma koşullarını ve zamanını da dönüştürmüştür. Endüstriyel modelde üretim fabrika gibi belirli mekân ve zamanlarla sınırlıyken, *gayrı maddi* emekte düşünme, iletişim ve ilişki üretimi gündelik yaşamın tamamına yayılarak çalışma ile dinlenme arasındaki sınırları belirsizleştirmektedir. Bu nedenle, *gayrı maddi* üretim egemen olduğunda, kapitalist süreçlerin tüm unsurlarının yeni bir bakış açısıyla, bazen tarihsel materyalizmin geleneksel analizini tamamen tersine çeviren bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini vurgularlar (Hardt - Negri, 2011a, 127-128; Hardt - Negri, 2011b, 40).

ve dilsel anlatımlar geliştirmek... Buna karşılık, öteki maddi olmayan emek biçimine "duygulanımsal emek" adını veriyoruz. Duygulanımlar, zihinsel olgu niteliği taşıyan duygulardan farklı olarak, zihni ve bedeni eşit ölçüde ilgilendirirler.

Bu kapsamdan hareketle Hardt ve Negri, *gayrı maddi* emeği üç temel boyut üzerinden ele almak gerektiğini vurgularlar. İlk olarak, *gayrı maddi emek*, üretim sürecinin enformatikleşmesiyle ve iletişim teknolojilerinin üretim alanına dâhil olmasıyla ilişkilidir. Bu bağlamda imalat, giderek bir hizmet biçimine dönüşür; dayanıklı malların üretiminde yer alan maddi emek, bilgi, iletişim ve hizmet üretimiyle iç içe geçerek gayrı maddi bir karakter kazanır. İletişim ve bilişim alanından bir örnek olarak bilgisayar üretimini ele alalım. Bilgisayarın pazara çıkış süreci, hem maddi hem de *gayrı maddi emek* biçimlerinin iç içe geçtiği karmaşık bir üretim alanını temsil eder. Bilgisayarın donanımını oluşturan fiziksel bileşenler (anakart, işlemci, bellek ve kasa gibi parçalar) endüstriyel üretim süreci içinde ortaya çıkar; bu yönüyle maddi emeğin ürünüdür. Ancak bu donanımın tasarımı, mühendisliği ve işlevselliği yalnızca fiziksel üretime indirgenemez. Çünkü bu süreç, aynı zamanda zihinsel, bilişsel ve yaratıcı bir emeğin sonucudur. Yani donanım üretimi hem maddi emek (montaj, üretim hattı) hem de gayrı maddi emek (tasarım, mühendislik, inovasyon) biçimlerini aynı anda içerir (Hardt - Negri, 2001, 297-302; Hardt - Negri, 2011a, 122-127).

İkinci olarak, *gayrı maddi emek*; yaratıcı, entelektüel ve bilişsel faaliyetleri kapsayan analitik ve simgesel işlerdir. Bu tür emek, bir yandan bilgi, veri ve sembol manipülasyonuna, diğer yandan yaratıcı düşünce, tasarım ve kültürel üretim süreçlerine dayanır. Hardt ve Negri (2001, 298-302; 2011a, 122-126)'nin vurguladığı üzere, çağdaş kapitalist üretim, metaların yalnızca kullanım değeri ya da değişim değeri üzerinden değil, aynı zamanda simgesel ve kültürel anlamları üzerinden de değer kazanmasını sağlar. Bu durum, emeğin toplumsal üretim alanında yalnızca fiziksel nesneler değil, aynı zamanda anlamlar, kimlikler ve arzular da üretir hale geldiğini gösterir. İkili bu süreci somutlaştırmak adına bilgisayar örneğini ele alırlar. Şöyle ki; bugün bir bilgisayar satın alındığında, o ürünün donanım bileşenlerinin nerede üretildiği genellikle kullanıcı açısından belirleyici değildir. Örneğin, cihazın donanımı Tayland'da, yazılımı da Hindistan'da geliştirilmiş olabilir. Ancak kutunun üzerinde göze çarpan "Designed in California" (Kaliforniya'da tasarlanmıştır) ibaresi, metaya eklenilen simgesel değeri açık biçimde temsil eder. Bu ifade,

yalnızca üretim yerini değil, aynı zamanda bir yaşam tarzını, kültürel kimliği ve estetik anlayışı da çağrıştırır. Böylece ürün, salt teknik bir araç olmaktan çıkarak belirli bir kültürel aidiyetin ve marka imgesinin taşıyıcısına dönüşür.

Üçüncü olarak, gayrı maddi emeğin duygulanımsal boyutu, duyguların, arzuların ve toplumsal ilişkilerin üretimiyle ilgilidir. Hardt ve Negri (2011a, 122)'nin belirttiği üzere, bu tür emek, doğrudan insani ilişkilere dayanır; dolayısıyla yalnızca zihinsel değil, aynı zamanda bedensel ve duygusal bir üretim tarzıdır. Daha sarıh bir deyişle, zihinsel olgular olan duyguların aksine duygulanımlar hem bedene hem zihne aittir. Dolayısıyla neşe ya da üzüntü gibi duygulanımlar, organizmanın genel yaşam hâlinin bir yansıması olarak belirli bir bedensel durumla birlikte düşünsel bir hâli de ifade eder. Bu emek türü, örneğin hukuki danışmanlıkta, uçuş görevliliğinde veya fast-food sektöründeki müşteriyle doğrudan temas gerektiren işlerde belirgin şekilde görülür. Duygulanımsal emeğin özellikle gelişmiş ülkelerde artan öneminin bir göstergesi, işverenlerin çalışanlarda eğitim, tavır, karakter ve sosyal beceriler gibi nitelikleri öncelikli vasıflar olarak öne çıkarmalarıdır. İş piyasasında giderek daha fazla talep edilen iletişim becerileri, Hardt ve Negri'nin tanımladığı *gayrı maddi* emeğin önemli bir boyutu olan duygulanımsal emeğin (affective labour) temel zeminini oluşturmaktadır (Hardt - Negri, 2001, 305-306).

Bu üç boyut, *gayrı maddi* emeğin yalnızca üretim biçimlerini değil, aynı zamanda öznellik ve toplumsallık biçimlerini de dönüştürdüğünü gösterir. Dolayısıyla Hardt ve Negri'nin *gayrı maddi emek* kavramsallaştırması, bu anlamda, emeğin öznelere geleneksel üretim alanlarının çok ötesine taşır. Zira emek, artık yalnızca fabrikada üretim yapan işçinin faaliyetiyle sınırlı değildir; bilginin, iletişimin, duygulanımların ve toplumsal ilişkilerin üretimini de kapsayan çok katmanlı bir süreçtir. Bu çerçevede, annelik ve bakım emeği biçimleri ya da kültürel üretim pratikleri de *gayrı maddi emek* kategorisi⁸ içerisinde değerlendirilir (Hardt - Negri, 2001, 46-50). Bu yaklaşım, üretimin

⁸ Hardt ve Negri (2011a, 123), *gayrı maddi* üretimde kullanılan emeğin özünde maddi niteliğini koruduğunu vurgularlar. Zira bütün emek biçimleri gibi bu emek de beden ve zihnin kullanımını gerektirirken, *gayrı maddi* nitelemesi emeğin kendisine değil, ürettiği çıktının niteliğine işaret etmektedir; bu nedenle kavramın belirli ölçüde muğlak bir nitelik taşıdığı da kabul edilmektedir.

yalnızca ekonomik bir etkinlik olarak değil, aynı zamanda *biyo-politik bir üretim biçimi* olarak kavranması gerektiğini ortaya koyar. Hardt ve Negri (2001, 298-300)'ye göre günümüz kapitalizmi artık yalnızca maddi mallar üretmekle kalmamakta; toplumsal ilişkiler, iletişim ağları, duygulanım biçimleri ve yaşam tarzlarını da üretmektedir. Diğer bir ifadeyle, üretim süreci artık yalnızca fabrikada değil; evde, okulda, iletişim ağlarında, kültürel etkileşim alanlarında, hatta dijital platformlarda sürmektedir. Bu genişleme, emeğin öznesini de dönüştürür: *Gayrı maddi emek*, hem bireysel hem de kolektif üretim biçimlerini aynı anda içerdiği için, üretimin öznesi artık tekil işçi değil, ağsal ilişkiler içinde etkileşen *çokluk* hâline gelir. Böylece *gayrı maddi emek* hem kapitalist üretim sürecinin en verimli alanını hem de yeni direniş, dayanışma ve ortak üretim biçimlerinin potansiyelini temsil eder (Hardt - Negri, 2011a).

3. Sınıfın Sınırlarındaki Esneme

Gayrı maddi emeğin nitel egemenliği, yalnızca üretim ilişkilerinde bir dönüşümü değil, aynı zamanda öznellik biçimlerinde de köklü bir yeniden yapılanmayı beraberinde getirir. Hardt ve Negri'ye göre, çağdaş kapitalizmde üretim; bilgi, iletişim ve duygulanım gibi insan yaşamının temel nitelikleri üzerinden gerçekleştiği için, artık emek öznesi, klasik anlamda işçi figürünün sınırlarını aşar. Emeğin üretkenliği, bireylerin toplumsal ilişkiler kurma, bilgi paylaşma, duygusal etkileşim ve yaratıcı katılım yeteneklerine dayanır. Bu durum, üretim sürecinin giderek daha fazla kolektif, ağsal ve toplumsal bir nitelik kazanmasına yol açar (Hardt - Negri, 2001, 308-310). Emeğe dair bu yeni yönelimlerin ortaya çıkışı, aynı zamanda emek üzerinden gerçekleşen sömürünün biçimlerini ve yayılım alanlarını da genişletmektedir. Diğer bir ifadeyle, üretim süreçlerinin dönüşümü klasik sınıf tanımında bir aşınmaya yol açmış, bunun sonucunda sınıfın kapsamı genişleyerek yeni toplumsal bileşenleri içine almıştır. El emeğine dayalı sanayi proletaryası, bu süreçte farklı emek biçimleriyle (bilişsel, dijital vb.) iç içe geçerek yeni sınıfsal nosyonlara evrilmiştir (Demirtaş, 2012).

Endüstriyel emeğin sınırlarının giderek esnemesine paralel olarak, sınıf kavramı da bu süreçte genişleyen ve çoğullaşan bir içerik kazanmaktadır. Klasik anlamda *işçi sınıfının* muhtevası, endüstriyel emeğin nitel açıdan ağırlığını yitirmesiyle birlikte büyük ölçüde esnemiş; bu dönüşüm neticesinde, sınıfın

kapsamına; yalnızca sanayi işçileri değil; çevre hareketleri, ekolojistler, kültürel üreticiler, bilişsel emekçiler, dijital platform çalışanları ve duygulanımsal emek biçimleriyle uğraşan farklı toplumsal kesimler dâhil olmuştur (Badiou, 2020). Dolayısıyla sınıfın kapsamı, üretim biçimlerinin çeşitliliğini ve toplumsal ilişkilerin çokluğunu içerecek biçimde yeniden düşünölmek zorundaydı. Badiou (2020)'nun da belirttiğı gibi, çağdaş kapitalizmde sınıfsal konum artık yalnızca üretim araçlarıyla kurulan doğrudan ilişkiyle tanımlanamaz; bunun yerine, sermaye birikim süreçlerine farklı biçimlerde eklenen, bilgi, kültür ve duygulanım üretimiyle ilişkili çok katmanlı bir toplumsal yapıdan söz etmek gerekir.

Emeğin sınırlarında meydana gelen geçişkenlik, sınıf kavramının da giderek akışkanlaşmasına yol açar. Modern sanayi toplumuna özgü temelde homojen sınıf yapısı, post-endüstriyel dönemde çoğullaşır. Üretim ilişkilerinin yalnızca fabrikada değil, toplumsal yaşamın tüm alanlarında gerçekleşmeye başlaması, sınıfın bileşenlerini daha da heterojenleştirir. Bu durum, sınıfın artık dar anlamda yalnızca ekonomik konumla tanımlanamayacağını, aynı zamanda kültürel, simgesel ve siyasal aidiyetlerin kesişiminde yeniden şekillendiğini gösterir. Emek süreçlerinin toplumsallaşması, sınıfın sınırlarını geçirgenleştirirken, aynı zamanda yeni sınıfsal bileşenlerin ortaya çıkışına da zemin hazırlar (Özgün, 2007; Savul, 2015). Nitekim 1960'lerden başlayarak yavaş yavaş *üretim ilişkilerine* dayalı toplumsal sınıflar, yerini *kimlik* tabanlı sosyal sınıflara bırakacak özellikle yüzyılın sonlarına doğru, bilhassa Hardt ve Negri (2011a, 117-145)'nin katkılarıyla birlikte, sınıfsal çerçevede yeni tekillikler ön plana çıkarılmaya başlanacaktır.

Bu evrede bilişsel emekçilerden işsizlere, güvencesizlerden (precarious) göçmenlere uzanan geniş tabanlı yeni sınıfsal bileşenler ortaya çıkar. Klasik anlamda üretim araçlarına erişimle tanımlanan sınıfsal yapı, yerini daha akışkan ve çok katmanlı bir sosyal mobiliteye bırakır. Bu dönüşümle birlikte iktidarın işleyiş biçimi de rasyonelleşir; kontrol ve tahakküm artık yalnızca ekonomik değil, kültürel ve bilişsel düzlemlerde de yeniden üretilir. Böylece kol emeğı ve geleneksel işçi (fabrika işçisi) hareketlerinin yerini, yeni örgütlenme biçimleri ve zihinsel emek formları almaya başlar (Camfield, 2007; Uca, 2017). Bu bağlamda öğrenci hareketleri, kimlik ve kültürel temelli hareketler, feminist direnişler, toplumsal cinsiyet mücadeleleri, ekolojist çevre ve yeşil hareketler ile hippi ve karşıt-kültür akımları kamusal alanın yeni

aktörleri hâline gelir. Bu hareketler, klasik sınıf mücadelesinin ötesine geçerek, toplumsal dönüşümün çok boyutlu ve çoğulcu dinamiklerini görünür kılar (Sustam, 2009).

Bu hareketler aynı zamanda, emeğin kolektif mücadele hatlarını genişleten yeni politik öznellik biçimlerini temsil eder. Klasik fabrika işçisi temelli siyasal sınıf mücadelesi emek-sermaye düalizmine dayanırken, günümüzde hizmet sektörü çalışanları, entelektüel ve bilişsel emekçiler, köylüler, işsizler gibi farklı toplumsal kesimleri de yoksulluk ekseninde sınıf mücadelesinin öznesi olarak düşünmek gerekmektedir. Hardt ve Negri (2011a, 164)'ye göre günümüzde emek ile değer arasındaki ilişki, ortak olan (common) temelinde yeniden düşünülmelidir. *Gayrı maddi* üretimde ortak, hem üretimin başlangıç koşulu hem de sonucu olarak işlev görür; ortak bilgi, dil, duygulanımsal ilişkiler ve toplumsal imgeler yeni üretimlerin kaynağını oluştururken, ortaya çıkan ürünler de bu ortak birikimi genişleterek sonraki üretimlerin temelini oluşturur. Emek ve değer burada üretimi *biyo-politik* bir karakter kazanır. *Biyo-politik* üretim çağında toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal alanlar iç içe geçmekte; bu da çokluğun yeni öznellik biçimleriyle örgütlendiği ağsal mücadele biçimlerini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla Hardt ve Negri'nin *çokluk* kavramıyla ifade ettikleri özne biçimi, bu bağlamda belirleyici bir rol üstlenir. *Çokluk*, homojen bir kitle ya da sınıf değil; farklı toplumsal, kültürel ve duygusal öznelliklerin etkileşiminden doğan üretken bir toplumsal güçtür. Bu güç, kapitalist üretim ilişkilerinin merkezinde yer alan *gayrı maddi emek* biçimlerinden beslenir, ancak aynı zamanda bu ilişkilerin sınırlarını aşma potansiyelini de içinde taşır.

4. Hardt ve Negri'de Çokluk: Sınıfsal Çoğulluktan Politik Özneleşmeye

Çokluk kavramının en önemli kuramsal sorunlarından biri, bu kavramın Marx'ın sınıf teorisiyle nasıl bir ilişki içerisinde olduğudur. *Çokluk*, bir yandan proletaryanın çağdaş kapitalizm koşullarındaki dönüşümünü ifade eden sınıfsal bir kategori, diğer yandan bu sınıfsal bileşimin siyasal bir özneye dönüşme imkânını açıklayan politik bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Negri, çokluğun temelde "sınıfsal bir kavram" ve "sınıfın yeni bir versiyonu" olduğunu bir röportajında açıkça belirtirken (Di Nardo, 2003), Hardt ve Negri'nin sonraki çalışmalarında kavram "yeni tehlikeli sınıf" ve "genişletilmiş proletarya" gibi ifadelerle de ilişkilendirilmiştir (Hardt - Negri, 2011a, 117-123).

Bununla birlikte çokluğu yalnızca sınıf kategorisinin genişletilmiş bir biçimi olarak değerlendirmek, Hardt ve Negri'nin kavrama yüklediği siyasal anlamı göz ardı etmek anlamına gelir. *Çokluk*, sınıfsal bileşimin ötesinde, farklı toplumsal tekilliklerin ortak üretim ve sömürü ilişkileri temelinde siyasal bir özne hâline gelmesini ifade eden bir projedir (Hardt - Negri, 2001, 298; Hardt - Negri, 2011a, 9-12, 117-123).⁹

Çokluğun tanımsal sınırlarının Hardt ve Negri tarafından her zaman açık ve sistematik biçimde ortaya konulmaması, kavramın yorumlanmasını güçleştiren başlıca unsurlardan biridir. Pietro di Nardo (2003)'nun da belirttiği üzere, kavram son derece bulanıktır temel nedeni ise yazarların *çokluk* kavramı ile ne kastettiklerinin net bir şekilde açıklanmamış olmasıdır. Öte yandan yazarların çokluğun ne olduğundan ziyade ne olmadığını açıklamaya yönelmeleri kavramın sınırlarını belirli ölçüde belirsiz bırakmaktadır. *Çokluk*'un giriş bölümünde Hardt ve Negri (2011a, 12-13) bu yöntemi açık biçimde kullanarak çokluğu *halk*, *kitle* ve *işçi sınıfı* kavramlarından ayırırlar. Buna göre halk, farklılıkları tek bir kolektif kimlik altında birleştiren üniter bir politik özne tasarımına dayanırken, kitle farklılıkların türdeşlik içerisinde eridiği bir toplumsal bütünlüğü ifade eder. *Çokluk* ise bu iki modelden farklı olarak farklılıkların ortadan kaldırılmasına değil, korunmasına dayanan çoğul bir birliktelik biçimidir. Kültürel, etnik, cinsiyet temelli, cinsel, ekonomik ve mesleki farklılıklar çokluğun içerisinde varlığını sürdürür. Dolayısıyla çokluğun birliği, farklılıkların özdeşleştirilmesiyle değil, farklılıkların ortak bir üretim ve mücadele zemini üzerinde ilişkilendirilmesiyle kurulur.

Bu noktada çokluğun sınıf kavramıyla ilişkisi belirginleşmektedir. Hardt ve Negri (2011a, 86-105)'ye göre çağdaş kapitalizmde üretimin örgütlenmesinde meydana gelen dönüşüm, geleneksel proletarya kavrayışının sınırlarını

⁹ Hardt ve Negri (2001, 398)'ye göre XX. yüzyıl devrimleri, sömürülen ve baskı altında tutulan farklı toplumsal kesimlerin *çokluk* olarak oluşum sürecini açıkça ortaya koyar. 1917-1949 arasındaki komünist devrimlerden 1930'lu ve 1940'lı yıllardaki antifaşist mücadelelere, 1960'lardan 1989'a uzanan özgürlük hareketlerine kadar çeşitli mücadeleler, çokluğun siyasal hak ve yurttaşlık taleplerinin gelişmesini ve güçlenmesini sağlamıştır. Bu mücadeleler sınıf çatışmasını sona erdirmek yerine onun biçimini ve koşullarını dönüştürerek yeni bir politik özneliğin ve iktidara karşı direnen çokluğun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

da ortaya çıkarmıştır. Fordist sanayi üretiminin merkezî konumunun zayıflaması, hizmet sektörünün genişlemesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretimin temel unsurları hâline gelmesi ve toplumsal işbirliğinin üretim sürecindeki ağırlığının artmasıyla birlikte değer üretimi fabrika mekânının dışına taşmıştır. Üretim artık yalnızca maddi metallerin üretimiyle sınırlı olmayıp bilgi, iletişim, ilişkiler, duygular ve yaşam biçimlerinin üretimini de içeren daha geniş bir *toplumsal üretim* sürecine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, üretici öznenin bileşimini de çeşitlendirmiştir. Sanayi işçileriyle birlikte bilişsel emekçiler, bakım ve hizmet çalışanları, kültürel üreticiler, iletişim ve teknoloji çalışanları, göçmenler ve güvencesiz çalışanlar kapitalist toplumsal üretimin farklı unsurları hâline gelmiştir.

Bu nedenle Hardt ve Negri (2011a, 13, 120-121) açısından *çokluk*, klasik anlamıyla yalnızca endüstriyel işçi kavramına gönderme yapan dar bir sınıf kategorisi değildir. Aynı zamanda tüm ücretlileri kapsayan geleneksel geniş sınıf tanımından da farklıdır. Çokluk, kapitalist toplumsal üretim sürecine farklı biçimlerde katılan ve bu süreç içerisinde sermayenin değer üretme ve sömürme mekanizmalarıyla karşı karşıya kalan farklı emek biçimlerinin oluşturduğu çoğul toplumsal bileşimi ifade eder. Bu yönüyle kavram, proletaryanın ortadan kaldırılmasını değil, proletaryanın çağdaş kapitalizmin üretim ilişkilerindeki dönüşüme paralel olarak yeniden tanımlanmasını ve genişletilmesini amaçlamaktadır. Dolayısıyla çokluk, sınıfın yerine geçen sınıf-dışı bir kategori olmaktan ziyade, sınıfın toplumsal bileşiminin yeniden düşünülmesini sağlayan bir kavramsallaştırma.

Bununla birlikte çokluğun ayırt edici niteliği yalnızca kapsadığı toplumsal kesimlerin çeşitliliği değildir. Asıl önemli husus, bu çeşitliliğin nasıl bir siyasal birlik oluşturabileceğidir. Klasik proletarya anlayışında sınıfsal birlik çoğu zaman ortak sınıfsal konum ve ortak kimlik üzerinden düşünülürken, Hardt ve Negri (2011a, 117-121) çoklukta birliğin farklılıkların ortadan kaldırılması yoluyla kurulmasını reddederler. Çokluğun farklı unsurları kendi özgüllüklerini korurken ortak üretim ilişkileri, ortak sömürü biçimleri ve ortak mücadele alanları üzerinden birbirleriyle ilişki kurabilir. Bu nedenle çokluk, türdeş bir sınıf kimliğinden ziyade farklı tekilliklerin ortaklaşma kapasitesine dayanan bir sınıfsal oluşumdur. İnternet ve ağ metaforu da bu yapıyı açıklamak için kullanı-

lır: farklı düğümler kendi özgüllüklerini korurken birbirleriyle bağlantı kurmakta ve yeni düğümlerin sisteme katılması mümkün olmaktadır (2011a, 13, 96-99). Buradan hareketle çokluğun Hardt ve Negri'nin kuramındaki asıl anlamının, sınıfsal çoğulluktan politik özneleşmeye geçişi açıklamak olduğu söylenebilir. *Çokluk*, yalnızca kapitalist üretim içerisinde konumlanan farklı emekçi kesimlerinin toplamı değildir; bu kesimlerin kendi farklılıklarını koruyarak ortak bir siyasal kapasite geliştirmesini ifade eder. Dolayısıyla çokluk, mevcut toplumsal yapının pasif bir ürünü değil, yeni bir politik öznenin kuruluşuna yönelik normatif ve siyasal bir projedir. *İmparatorluk*'ta (Hardt - Negri, 2001, 398) çokluğun İmparatorluk düzenine alternatif bir politik özne olarak ele alınması da bu noktaya işaret eder. Hardt ve Negri açısından temel mesele, toplumsal üretimin giderek daha fazla ortaklaşmasıyla birlikte bu ortak üretim kapasitesinin siyasal bir güce nasıl dönüşebileceğidir.

4.1. Yeni Politik Öznel Olarak *Çokluk*

Klasik Marxist düşüncede "özne", tamamlanmış ve bütünlüklü bir kimlik olarak işçi sınıfı ya da birey kategorisi üzerinden kendini açığa çıkarırken; buna karşılık "tamamlanmamış özne" fikri, kimliğin "fark" ve "tekrar" üzerinden sürekli yeniden kurulduğu, dolayısıyla öznenin sabit değil, değişken ve çoğul bir yapıya sahip olduğu anlayışına dayanır. Bu bakış açısına göre özne heterojendir; birliğini, özsel bir kimlikte değil, farklılıklar arasındaki ilişkiyel düzlemde bulur (Özsel, 2010). Ancak burada temel soru şudur: Sabit olmayan anlamların ve çoklu tekelliklerin dünyasında, bu heterojen öznellikleri bir araya getirebilecek ortak bir siyasal zemin nasıl mümkündür? Hardt ve Negri'ye göre ulus-devletin krizi, yeni bir düzenin de belirleyicisi olmuştur. Ulusal pazar ve sermaye küreselleşme süreciyle birlikte ulusal niteliklerini yitirerek küresel ölçekte işlev görmeye başlamıştır. Para, teknoloji, insan ve metallerin sınır aşan dolaşımı ulus-devletin ekonomik özerkliğini zayıflatırken; uluslararası kurumlar da siyasal egemenliği sınırlandırarak egemenliğin çok merkezli ve küresel bir biçim kazanmasına yol açmıştır (Agustin, 2021). Hardt ve Negri'ye göre ulus-devlet egemenliğinin kriz yaşadığı bir diğer alan "halk" kavramıdır. Ulus-devlet, tarihsel olarak egemenliğini "halk" fikri üzerine inşa etmiştir; ancak egemenliğin ulusal düzeyden küresel ölçekteki *imparatorluk* biçimine dönüşmesiyle birlikte bu kavram özgül ağırlığını yitirmeye başlamıştır (Hardt - Negri, 2001, 124-125).

Yeni bir küresel düzenin kuruluşunu ve bu düzenin dayandığı iktidar tekniklerini İmparatorluk kavramı üzerinden tartışan Hardt ve Negri (2001), modern egemenlikten emperyal egemenliğe geçişin yalnızca siyasal bir dönüşüm olmadığını; aynı zamanda kapitalist üretim biçiminde meydana gelen yapısal değişimlerle yakından ilişkili olduğunu vurgularlar. Bu bağlamda, *imparatorluk* modern egemenliğin ulus-devletler temelinde örgütlendiği dönemin aşıldığını ve egemenliğin artık küresel ölçekte ağsal biçimlerde yayıldığını ileri sürer. Hardt ve Negri (2001, 17-21, 32-35)'ye göre *imparatorluk*, küreselleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan, ulus-devlet sınırlarını aşan ve iktidarın ağsal biçimde örgütlendiği yeni bir egemenlik biçimidir. Bu yapı, küresel ekonominin tahakkümücü yöntemlerine karşı gelişen devrimci hareketlerin karşısında konumlanan post-Modern bir egemenlik formunu ifade eder.

Ulusal sınırların temelinde meydana gelen bu çözülme, Hardt ve Negri'nin *çokluk* kavramını ortaya koymalarının temel zeminini oluşturur. Hardt ve Negri (2001, 119-123)'ye göre ulus-devletlerin siyasal ve ekonomik işlevlerinin giderek zayıfladığı, klasik emperyalizmin ise geçerliliğini önemli ölçüde yitirdiği çağdaş dönemde, modernitenin ürünü olan geleneksel direniş biçimleri de haliyle etkisini kaybedecektir. Bu nedenle ikili, küresel kapitalizmin yeni örgütlenme biçimlerine karşı, direnişin ve siyasetin yeni öznesini tanımlamayı amaçlarlar. Onların düşüncesinde bu yeni politik özne, *çokluk* kavramı ile ifade edilir. *Çokluk*, her türlü farklılığı, kimliği ve deneyimi kapsayan; ancak bu farklılıkları tekil bir özdeşliğe indirgemeyen çoğul bir toplumsal özne biçimidir. Bu bağlamda *çokluk*, hem küresel kapitalizmin içinde yer alan hem de ona karşı yeni bir siyasal eylemlilik alanı açan üretken bir güç olarak konumlanır. Hardt ve Negri'nin *çokluk* kavramı, tam da bu bağlamda, küresel kapitalizmin *biyo-politik* üretim düzenine karşı geliştirilen yeni toplumsal direniş biçimlerini ve politik özneleşme süreçlerini temsil eder (Hardt - Negri, 2011a). *Çokluk*, yalnızca bir "karşı-olma" halini değil, aynı zamanda yeni bir dünya kurma potansiyelini de içinde barındırır. Bu yönüyle *çokluk*, klasik devrimci öznenin yerini alan, farklılıkların bir aradalığı üzerinden örgütlenen yeni bir kolektif varoluş biçimi olarak yorumlanır.

Hardt ve Negri (2011a)'nin, *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi* adlı eserlerinde, daha önceki çalışmalarında kavramsal çerçevesi çizilen ve yeni dönemin öznesi olarak konumlandırılan *çokluk* kavramı ayrıntılı biçimde ele

alınır. İmparatorluğun ortaya çıkışı yazarlar tarafından yalnızca küresel bir egemenlik biçimi olarak değil, aynı zamanda bu egemenliğe karşı bir karşı-iktidar alanı olarak çokluğun da doğuşuna işaret eden bir süreç olarak yorumlanır. Diğer bir deyişle *gayrı maddi emek* zemininde konumlanan tekilliklerin oluşturduğu ortak bütün olarak *çokluk*, küresel ölçekte *imparatorluk*'a karşı geliştirilen alternatif bir siyasal-toplumsal formu temsil eder. Hardt ve Negri (2011a, 9-12)'ye göre, *imparatorluk*'un küresel egemenlik ağlarına meydan okumak ve bu egemenliğe karşı direnmek, ancak küresel düzeyde yeni bir alternatifin inşasıyla mümkündür. Dolayısıyla imparatorluğa karşı direniş, yerel ya da ulusal ölçekle sınırlı bir mücadele değil, küresel ölçekte örgütlenen yeni bir siyasal varoluş biçimini gerektirir. Hardt ve Negri (2001, 398-400), bu küresel alternatifin tasarımını *karşı-imparatorluk* olarak adlandırır ve bu tasarımın somut öznesini *çokluk* kavramı üzerinden temellendirir. *Çokluk*, bu anlamda hem mevcut iktidar düzeninin içkin bir eleştirisi hem de onun ötesinde kurulabilecek yeni bir dayanışma, üretim ve yaşam biçiminin imkânıdır.

Hardt ve Negri (2011a, 113-115, 230-235)'ye göre *çokluk*, tekilliklerin *ortak olan* etrafında bir araya gelerek oluşturduğu, etkin ve üretken bir toplumsal özneyi ifade eder. *Çokluk*, içsel farklılıklardan oluşan çoğul bir yapıya sahiptir; onun kuruluşu özdeşlik ya da birlik fikrine değil, ortak olanın üretimi temelinde gelişen çoğulluk ilkesine dayanır. Bu bağlamda *çokluk*, her bir tekilliklin özgünlüğünü koruyarak ortak üretim ve dayanışma süreçlerine katıldığı özgürleştirici bir örgütlenme biçimidir. Hardt ve Negri'nin "tekillik" kavramıyla kastettiği, farkın özdeşliğe indirgenemediği, kendi varoluşunu koruyarak ortak olana katkı sunan bir toplumsal öznedir. Dolayısıyla *çokluk*, farkların birlik içinde eritilmediği, tersine farkların üretken bir biçimde yan yana geldiği yeni bir kolektif özne biçimini temsil eder. Buna göre *çokluk*'ta, bir olma değil, birlikte-olma vardır. *Çokluk*, ayrıca sayısız içkin farktan müteşekkil bir oluşumdur. Bu farklar yalnızca kültür, ırk, etnik köken, toplumsal cinsiyet ve cinsellik gibi kimlik eksenleriyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda farklı emek biçimlerini, yaşam tarzlarını, dünya görüşlerini ve arzuları da kapsar. Bu nedenle *çokluk*, belirli bir ortak paydada eritilen bir birlikten ziyade, tüm bu tekil farkların yan yana var olduğu, indirgenemez bir çoğulluk olarak tezahür eder.

Çokluk, Hardt ve Negri (2011a, 343-345; 2019b, 58-65)'ye göre aynı zamanda temsiliyete dayanmayan ve ona meydan okuyan yeni bir toplumsal özne biçimidir. Çokluğu vücuda getiren tekil özneler, kendi hür iradeleriyle eylemde bulunur ve birbirine boyun eğmeden, özgürce toplumsal etkileşim geliştirirler. Bu özneler, diyalog yoluyla ortak anlatı yapıları yaratır ve böylece gerçek demokrasiyi gerçekleştirebilecek devrimci bir potansiyel taşırlar. İkiliye göre proletaryanın yeni varoluş koşulları, herkesin herkes tarafından yönetilmesini mümkün kılacak "mutlak demokrasi" vaadini içinde barındırmaktadır. Mutlak demokrasi, aynı zamanda çokkültürcülük ve kimlik siyaseti ekseninde şekillenen mevcut demokrasi anlayışlarının içine düştüğü krize verilen radikal bir yanıttır. Bu bağlamda demokrasi, liberal düşüncede olduğu gibi eşitliğin sınırını belirleyen bir çerçeve olmaktan çıkarılarak; özgürlüğün ve eşitliğin kayıtsız şartsız radikalleştirilmesi yönünde yeniden tanımlanmıştır. Hardt ve Negri (2001, 312-315; 2011a, 208-216), çokluğun spiral örgütlenişinden hareketle "etin canavarsallığı", "ortak olanın üretimi" ve "ortak olanın harekete geçirilmesi" gibi temalar üzerinden demokratik bir oluşuma doğru giden süreci kavramsal-laştırmaya çalışırlar. *Çokluk*, yalnızca ekonomik bir kategori olarak değil, aynı zamanda *biyo-politik* üretimin bir biçimi olarak da anlaşılabilir; buna göre toplumsal figürler, hayatın somut mekânlarda büründüğü *biyo-politik* biçimleri temsil eder.

Hardt ve Negri (2011a, 95-107)'ye göre Foucault (2008; 2016)'un kavram-sallaştırdığı *biyo-politika* kavramı, üretim ve yeniden üretim süreçleri ile ekonomi ve siyaset arasındaki ayrımın belirsizleştiği kapitalizmin yeni bir evresini anlamak açısından kritik bir imkân sunar. İmparatorluk çağında bir "dışarının" kalmaması; dünyanın tüm bölgelerinin küresel düzlemde bütünleşip birbirine eklemlenmesi, emek ve emek süreçlerinin *biyo-politik* bir dönüşüm geçirdiğine işaret etmektedir. Nüfusun büyük bölümünün proleterleşmeye doğru evrildiği, merkezi bulunmayan ve bir "dışarının" mevcut olmadığı imparatorluk düzeninde, kurtuluşun nasıl mümkün olacağı önemli bir sorudur. Hardt ve Negri'ye göre kurtuluş, dışsal bir müdahaleyle değil, bizzat içeriden filizlenecektir. Bunun yolu da, yeni kolektif *biyo-politik* beden figürünün ortaya çıkışını teşhis etmekten geçer. Bu çerçevede ilerlemenin itici gücü, kendi içinde özerk

ve tekil yapılardan oluşan fakat bir araya geldiğinde kolektif bir potansiyel yaratan *çokluk*'tur. Dolaşım hâlindeki bu *çokluk*, Hardt ve Negri'nin ifadesiyle küresel bir yurttaşlık imgesini taşır (Hardt - Negri, 2001, 401-403).

5. Hardt ve Negri'nin Çokluk Tezinin Eleştirel Çerçevesi

Hardt ve Negri'nin *çokluk* kavramına ilişkin tartışmalar, özellikle sınıfın toplumsal bileşimi, politik öznenin kuruluşu ve farklı mücadele biçimlerinin ortaklaştırılması sorunları etrafında yoğunlaşmaktadır. Çokluğun farklı toplumsal kesimleri aynı politik özne içerisinde bir araya getirme iddiası, bir yandan klasik proletarya kavrayışının sınırlarını aşması bakımından önemli bir teorik açılım olarak görülürken, diğer yandan sınıf kategorisinin aşırı genişletilmesi ve siyasal birliğin nasıl kurulacağına ilişkin belirsizlikler nedeniyle eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin önemli bir bölümü, çokluğun farklılıkları içeren geniş yapısından ziyade, bu farklılıkların hangi mekanizmalar aracılığıyla ortak bir siyasal iradeye dönüşeceği sorusuna odaklanmaktadır. İlk temel eleştiri, çokluğun sınıfsal sınırlarına yöneliktir. Ellen Meiksins Wood (2003), Alex Callinicos (2001), ve Hermida (2004) gibi düşünürler, sınıf kategorisinin aşırı genişletilmesinin kapitalist üretim ilişkileri içerisindeki özgül konumların görünürlüğü azaltabileceğini ileri sürmektedir. Bu eleştiriye göre farklı toplumsal hareketlerin, kimliklerin ve emek biçimlerinin aynı kavramsal düzlemde bir araya getirilmesi, kapitalist sömürü ilişkilerindeki yapısal farklılıkların yeterince açıklanamaması sonucunu doğurabilir. Hardt ve Negri (2011a, 120-128)'nin bu eleştirilere karşı temel yanıtı, çokluğun; sanayi işçi sınıfının ortadan kalktığını veya diğer emek biçimleri karşısında önemsizleştiğini ileri sürmediği yönündedir. Onlara göre sorun, sanayi proletaryasının artık tek ve ayrıcalıklı üretici özne olarak ele alınamayacak olmasıdır. Dolayısıyla çokluk, belirli bir emek kesiminin diğerleri üzerindeki siyasal üstünlüğünü değil, farklı emek biçimlerinin toplumsal üretim içerisinde birbirleriyle bağlantılanmasını ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında, eleştirinin bütünüyle çokluğun sınıfsal niteliğini geçersiz kıldığı söylenemez; ancak Hardt ve Negri'nin emek biçimleri arasındaki farklılıkların somut sömürü ilişkilerine nasıl eklemlendiğini daha ayrıntılı biçimde açıklamaları gerektiğini göstermektedir.

Çokluğa yöneltilen ikinci ve daha temel eleştiri ise toplumsal bileşim ile politik özneleşme arasındaki geçiş ilişkindir. Laclau (2004), farklı toplumsal

taleplerin kendiliğinden ortak bir siyasal kimlik oluşturmayacağını; siyasal birliğin eklemleme ve hegemonik mücadele süreçleri aracılığıyla kurulduğunu savunurken Cruz Rodríguez (2013), farklı emek ve toplumsal konumların ortak bir politik özne içerisinde birleşebilmesi için çıkar farklılıklarının, güç asimetritlerinin ve mücadele deneyimlerinin nasıl dolayımlandırıldığının açıklanması gerektiğini belirtir. Kam Shapiro (2003) ise çokluğun bir yandan mevcut toplumsal eğilim, diğer yandan geleceğin devrimci öznesi olarak kullanılmasının teorik bir gerilim oluşturduğuna dikkat çeker. Dolayısıyla burada asıl sorun, çokluğun heterojen olması değil, heterojen bir toplumsal bileşimin nasıl siyasal birlik ve ortak eylem kapasitesine dönüşeceğinin yeterince açıklanmamış olmasıdır. Hardt ve Negri'nin karşıt yanıtı ise çokluğun birlik anlayışının özdeşlik temelinde kurulmadığı yönündedir. Onlara göre *çokluk*, farklılıkların ortadan kaldırılmasıyla oluşan türdeş bir kolektif değildir; farklı tekilliklerin kendi özgüllüklerini koruyarak ortak eylem kapasitesi geliştirmesidir. Bu nedenle çokluğun birliği ortak bir kimlikten değil, ortak olanın üretiminden türemektedir (Hardt - Negri, 2019a, 107-110; Hardt - Negri, 2011a, 226; Hardt - Negri, 2011b, 272-280).

Bu sorun, çokluğun kendiliğindencilik ve öncülük açısından değerlendirilmesinde daha açık biçimde görülmektedir. Çokluğun merkezi liderlik ve parti örgütlenmesi olmaksızın siyasal kapasite geliştirebileceği düşüncesi, onun anarşist veya kendiliğindenci bir siyasal anlayışa yaklaştığı yönünde eleştirilmiştir. Nitekim Žižek (2015), çokluğun kendiliğinden demokratik ve özgürleştirici bir toplumsal güç olarak idealize edildiğini ancak bu heterojen yapının ortak siyasal iradeyi nasıl oluşturacağı, kolektif karar alma mekanizmalarının nasıl işleyeceği ve siyasal temsilin hangi araçlarla sağlanacağını yeterince açıklanmadığını söyler. Buna karşı Hardt ve Negri, siyasal örgütlenmeyi merkezi komuta ile kendiliğinden uyum arasında kurulan ikili karşıtlığa indirgemezler. *Çokluk* örgütsüz bir toplam değil, farklı toplumsal öznelerin iletişim, işbirliği ve ortaklaşma pratikleri içerisinde oluşan bir siyasal yapılandırma. Nitekim başlarda etin canavarsılığı ve organsız beden¹⁰ gibi esnek ve merkezlessiz

¹⁰ Hardt ve Negri (2011a, 208-210)'ye göre çokluğun "eti", biçimlenmemiş toplumsal yaşam gücünü ve saf potansiyeli ifade eden, herhangi bir hiyerarşik siyasal bedene bütünüyle hapsedilemeyen canlı ve ortak bir toplumsal unsurdur. Bu nedenle çokluk, halk, ulus veya cemaat gibi sabit bir bütünlük oluşturmayan, merkezlessiz ve uçucu yapısıyla "canavarsıl" bir görünüm

öneriler sunulsa da sonraki yapıtlarında, bilhassa *Meclis*'te, çokluğun kendiliğinden ve yatay hareketliliğinin siyasal dönüşüm için yeterli olmadığını ortaya koyarlar. Bu doğrultuda kolektif önderlik, ortak bir strateji ve mücadeleyi sürükleyecek siyasal kurumların inşasını gerekli görerek, örgütlenme sorununu çokluğun politik özneleşmesinin temel koşullarından biri olarak ele alırlar (Hardt - Negri, 2019b, 44, 72, 107; Hardt - Negri, 2011a, 208-212).

Çokluk aynı zamanda, farklılıkları tek bir politik özne altında birleştirerek yeni bir öncülük veya egemenlik biçimi yaratabileceği gerekçesiyle de eleştirilmiştir. Hardt ve Negri (2011a)'nin yanıtı, *çokluk* kavramının tekil kullanılması'nın türdeş bir kimlik yaratmak anlamına gelmediğidir. *Çokluk*, farklı tekilliklerin bir kimlik altında eritilmesini değil, farklılıklarını koruyan öznelerin ortak karar alma ve birlikte hareket etme kapasitesini ifade eder.¹¹ Bu nedenle *çokluk*, klasik anlamda bir öncü özne değil, çoğul bir politik özneleşme biçimi olarak düşünülmektedir. Ancak bu teorik önerinin başarısı, farklılıkların korunması kadar, bu farklılıklar arasındaki güç ilişkilerinin ve çıkar çatışmalarının nasıl yönetileceğine bağlıdır. Çokluğa yöneltilen bir diğer eleştiri, ırk, toplumsal cinsiyet ve cinsellik gibi farklı mücadele eksenlerinin sınıf ve emek kategorisi içerisinde eritilmesi riskidir. Bu açıdan çokluk, farklılıkları kabul ettiğini ileri sürmesine rağmen siyasal analizini ekonomik üretim ilişkileri etrafında kurduğu için ekonomizmle eleştirilebilir (Federici, 2004; Weeks, 2011). Hardt ve Negri (2011a, 109-112; 2011b, 183-184)'nin karşılığı, *biyo-politik* üretim koşullarında

taşısa da bu canavarlılık doğaya dönüşü değil, modern toplumsal düzenin çözülmesiyle ortaya çıkan yeni toplumsal yaşam biçimini ifade eder.

¹¹ Hardt ve Negri (2011a, 226-229) çokluğu açıklamak için Bakhtin'in *karnaval* kavramına başvurur. Karnavalesk anlatının temel özelliklerinden biri Bakhtin'e göre çokseslilik. Çoksesli yapıda anlamı belirleyen tek bir merkez yoktur; anlam, farklı tekilliklerin özgürce kendilerini ifade etmeleri ve diyalog kurmaları sonucunda ortaya çıkar. Böylece farklı sesler birlikte ortak bir anlatı ve ortak bir anlam üretir. Yazarlara göre çokluğun siyasal örgütlenmesini anlamada karnavalesk ve çoksesli yapı, önemli bir model sunar. Küreselleşmeye karşı gelişen protestolar, yalnızca teatral ve neşeli biçimleriyle değil, farklı tekil öznelerin diyalog, etkileşim ve ortak kuruluş yoluyla birlikte hareket etmeleri bakımından da karnavalesktir. *Çokluk*, bu anlamda tek bir merkezden yönetilen veya tek bir kimlik altında birleşen bir yapı değildir. Aksine, farklılıklarını koruyan tekilliklerin özgürce bir araya gelerek ortak olanı üretmeleri ve bu süreçte yeni öznellikler ve yeni siyasal diller geliştirmeleri üzerine kuruludur. Bu nedenle çokluğun örgütlenme mantığı, tekilliklerin özgürlüğüne ve ortak olanın kolektif üretimine dayanan, merkezsiz ve çoksesli bir örgütlenme biçimidir.

ekonomik, toplumsal ve kültürel alanların birbirinden kesin biçimde ayrılmasının mümkün olmadığıdır. Feminist, ırkçılık karşıtı ve benzeri mücadeleler de çokluğun temelindeki farklılıkların korunması ve ortaklaşma fikriyle ilişkilendirilebilir. Bununla birlikte bu yanıt, söz konusu mücadelelerin özgül iktidar ilişkilerini ayrıca analiz etme gereğini ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla çokluğun açıklayıcılığı, sınıfı diğer bütün mücadelelerin yerine koymasından değil, sınıfsal sömürü ile toplumsal farklılıklar arasındaki ilişkileri birlikte analiz edebilmesinden geçmektedir.

Son olarak çokluğun evrenselliği ve gerçekleştirilebilirliği de tartışma konusu edilmiştir. *Çokluk* kavramının özellikle Küresel Kuzey'in toplumsal koşullarını evrenselleştirdiği ve Küresel Güney'in farklı üretim, eşitsizlik ve iktidar ilişkilerini yeterince dikkate almadığı ileri sürülmüştür (Sherman - Trichur, 2004). Hardt ve Negri (2011a, 129, 145; 2011b, 53, 172) ise köylüler, yoksullar ve göçmenler de dâhil olmak üzere farklı toplumsal kesimlerin yaşam ve üretim koşullarının giderek birbirine eklenildiğini savunurlar. Bununla birlikte bu yaklaşım, küresel eşitsizliklerin ortadan kalktığı anlamına gelmez. Mesele, farklı tarihsel ve toplumsal koşulları tek biçime indirgemek değil, bu farklılıklar içerisinde ortak bir siyasal kapasitenin nasıl oluşturulabileceğidir. Benzer biçimde çokluğun soyut ve ütopyacı bir siyasal ideal olduğu yönündeki eleştiriyeye karşı (Shapiro, 2003) Hardt ve Negri, çokluğun mevcut toplumsal ilişkiler içerisinde zaten ortaya çıkan eğilimlerden beslendiğini savunurlar. Bu nedenle çokluk, gerçeklikten kopuk bir gelecek tasarımı değil, çağdaş toplumsal üretimin içerdiği ortaklaşma potansiyelinin siyasal biçime dönüştürülmesi projesidir.

Hülâsa, Hardt ve Negri'nin *çokluk* kuramına yöneltilen eleştirilerin ortaklaştığı temel nokta, çokluğun toplumsal çeşitlilik ile siyasal birlik arasındaki ilişkiyi açıklama kapasitesidir. Eleştirmenler, sınıfsal konumların aşırı genişletilmesi, farklı mücadelelerin aynı düzlemde ele alınması ve heterojen bir toplumsal bileşimin nasıl süreklilik taşıyan siyasal bir özneye dönüşeceğinin yeterince açıklanmaması üzerinde durmaktadır. Hardt ve Negri ise çokluğun birliğinin özdeşlikten değil farklılıkların korunması içinde ortaklaşmadan doğduğunu ve bu nedenle geleneksel proletarya, parti ve öncü örgüt modellerinden farklı bir politik özneleşme biçimi sunduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte kuramın en tartışmalı noktası, tam da bu

politik özneleşmenin somut örgütsel ve kurumsal mekanizmalarının ne olacağıdır. Dolayısıyla çokluk kavramının teorik özgünlüğü, sınıf kategorisini terk etmesinden değil, sınıfsal bileşimi toplumsal farklılıklar ve ortaklaşma kapasitesi üzerinden yeniden düşünmesinden kaynaklanırken, kuramsal sınırı ise bu çoğul bileşimin kalıcı ve etkili bir siyasal güce dönüşme mekanizmalarının yeterince belirginleştirilememesinde ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Bu çalışma, Michael Hardt ve Antonio Negri'nin *çokluk* kuramını emeğin değişen niteliği ve çağdaş kapitalizmin üretim örgütlenmesindeki dönüşümler bağlamında eleştirel bir perspektifle incelemiştir. Araştırma çerçevesinde ulaşılan bulgular, klasik Marxist sınıf analizinin çağdaş üretim ilişkilerini kavramadaki sınırlarını ve Hardt ile Negri'nin bu sınırlamalara getirdiği kuramsal açılımları ortaya koymuştur. Temel araştırma sorularına verilen yanıtlar, klasik sınıf anlayışının çağdaş kapitalizmin dönüşen üretim ve emek ilişkilerini açıklamada birtakım sınırlılıklarla karşılaştığını ve bu doğrultuda sınıf kavramının yeniden düşünülmesine yönelik yeni kuramsal yaklaşımların geliştirildiğini göstermiştir. Post-Fordist üretim rejiminde bilginin, iletişimin, duygulanımın ve dijital ağların değer üretiminin merkezine yerleşmesi, emeği toplumsal yaşamın bütününe yaymıştır. Bu dönüşüm, klasik anlamda *üretken* ve *üretken olmayan* emek ayrımını ve proleteryanın ayrıcalıklı devrimci özne konumunu aşındırmıştır. Hardt ve Negri, bu açmazı aşmak adına *gayrı maddi* emeğin niteliksel hegemonyasını merkeze alarak sınıf kavramını genişletmiş; sanayi işçilerinden bilişsel emekçilere, güvencesizlerden göçmenlere kadar heterojen bileşenleri ortak bir sömürü zemininde birleştiren *çokluk* kavramını geliştirmiştir. *Çokluk*, farkların kimlikli bir birlik içinde eritilmediği, aksine tekilliklerin korunarak ortak üretim etrafında kolektif bir siyasal güç oluşturduğu yeni bir özne formunu temsil etmektedir.

Kuramın açıklayıcı katkısı, sınıf mücadelesi ile kimlik, kültür, çevre ve dijital platform tabanlı yeni toplumsal hareketler arasındaki kopukluğu giderek, *biyo-politik* üretim çağındaki çağdaş direniş dinamiklerini bütünlüklü biçimde kavramaya imkân tanınmasında yatmaktadır. Ancak çalışma, bu ontolojik ve politik açılımlara rağmen kuramın çözölemeyen temel bir politik aracılık sorununa sahip olduğunu ortaya koymuştur. Eleştirel literatürün de işaret ettiği

üzere, farklı emek biçimlerini ve çelişkili çıkarları barındıran bu heterojen toplumsal bileşimin, ortak bir siyasal iradeye ve sürdürülebilir kurumsal örgütlenmeye hangi stratejik mekanizmalar aracılığıyla dönüşeceği sorusu tam manasıyla vuzuha kavuşmuş değildir. Sermaye karşıtlığı ortak bir payda yaratsa da, bu çoğul öznelerin kendi içindeki hiyerarşilerin ve çıkar farklılıklarının siyasal olarak nasıl dolayımlandığı yeterince açıklanamamaktadır. Bu çerçevede makalenin özgün hükmü şu şekilde özetlenebilir: Hardt ve Negri'nin *çokluk* kuramı, sınıfı ortadan kaldırmayıp aksine onu çağdaş kapitalizmin *biyo-politik* koşullarına göre yeniden tanımlayarak sınıf analizinin ufuklarını genişleten güçlü bir teorik araç sunmaktadır. Kuramın özgünlüğü ve güçlü yanı, sınıfı homojen bir kimlikten çıkarıp çoğulcu bir ontolojik zemine oturtmasıdır; temel zayıflığı ise bu heterojen potansiyelin pratik, stratejik ve kurumsal bir devrimci eyleme geçiş aşamasındaki aracılık mekanizmalarını kuramlaştırmadaki yetersizliğidir. Dolayısıyla *çokluk*, tamamlanmış bir politik özne olmaktan ziyade, çağdaş kapitalizmde emek, sınıf ve politik öznellik arasındaki kopuşları ve süreklilikleri yeniden düşünmek için mühim bir eleştirel çerçeve niteliği taşımaktadır.

Kaynakça

- Agustin, Oscar Garcia. "From Global to Multi-Scalar Sovereignty: Intersectional Political Community as Resistance". *Open Journal of Political Science* 11 (2021), 193-214. <https://doi.org/10.4236/ojps.2021.112013>.
- Aykutalp, Aykut - Çelik, Âdem. "Antonio Negri ve Michael Hardt Düşüncesinde İmparatorluk, Çokluk ve Biopolitik Üretim Kavramları Üzerine". *Kaygı Dergisi* 31 (2018), 404-430. <https://doi.org/10.20981/kaygi.480834>.
- Badiou, Alain. *The Pornographic Age*. ed. A. Bartelt - Justin Clement. London: Bloomsbury Academic, 2020.
- Callinicos, Alex. "Toni Negri in Perspective". *International Socialism* 2/92 (2001). Erişim 20 Mart 2026. <https://www.marxists.org/history/etol/writers/callinicos/2001/xx/toninegri.htm>.
- Camfield, David. "The Multitude and the Kangaroo: A Critique of Hardt and Negri's Theory of Immaterial Labour". *Historical Materialism* 15/2 (2007), 21-52. <https://doi.org/10.1163/156920607X192057>.

- Castells, Manuel. *Ağ Toplumunun Yükselişi*. çev. Ebru Kılıç. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Çımrın, Fusun Kökalan. "Karşı Küreselleşme Hareketlerinin Kuramsal Tartışmalarına Bir Katkı: İmparatorluk ve Çokluk Kavramlarının Değerlendirilmesi". *Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet: Yeni Toplumsal Hareketler*. ed. Barış Çoban. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009.
- Çoban, Barış. "Yeni Toplumsal Hareketler, Sınıf Mücadelesi ve Ütopya". *Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet: Yeni Toplumsal Hareketler*. ed. Barış Çoban. 9-40. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009.
- Deleuze, Gilles. "Postscript on the Societies of Control". *October* 59 (1992), 3-7.
- Demirtaş, Mustafa. "Michael Hardt ve Antonio Negri: Yeni Bir Egemenlik Biçimi Olarak İmparatorluk ve Siyasetin Öznelerinin Yeniden Kavramsallaştırılması". *Journal of Global Studies Special*, 73-87. <https://izlik.org/JA46HC74PB>.
- Di Nardo, Pietro. "İmparatorluk Yoktur: Toni Negri'nin Düşüncelerinin bir Eleştirisi". 2003. Erişim 25 Eylül 2026. URL: <https://marksist.net/ceviriler/imparatorluk-yoktur>.
- Dowling, Emma vd. "Immaterial and Affective Labour: Explored". *Ephemera: Theory & Politics in Organization* 7/1 (2007), 1-7.
- Dyer-Witheford, Nick. "Autonomist Marxism and the Information Society". *Capital & Class* 52 (1994), 85-115.
- Emirgil, Burak Faik. "Yeni Kapitalizmde Emeği Sorunsallaştırmak: Emeğin Maddi-Olmayan Görünümleri". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 1 (2010), 221-238. <https://izlik.org/JA79DA33GH>.
- Federici, Silvia. *Caliban and the Witch: Women the Body Primitive Accumulation*. New York: Autunomedia, 2004.
- Federici, Silvia. "On Affective Labour". *Cognitive Capitalism, Education and Digital Labor*. ed. Michael Peters - Ergin Bulut. New York: International Academic Publisher, 2011.

- Fortunati, Leopoldina. "Immaterial Labor and Its Machinization". *Ephemera: Theory, Politics in Organization* 7/1 (2007), 139-157.
- Foucault, Michael. *Özne ve İktidar*. çev. Osman Akinhay - Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Foucault, Michael. *The Birth of Biopolitics*. ed. Arnold Davidson. çev. Burchell. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Gakis, Dimitris. "Reification and Immaterial Production". *Philosophy & Social Criticism* 46/6 (2020), 65-84. <https://doi.org/10.1177/0191453719829188>.
- Gill, Rosalind - Pratt, Andy. "In the Social Factory: Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work". *Theory, Culture & Society* 25/7-8 (2008), 1-30.
- Hardt, Michael - Negri, Antonio. *Çokluk*. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011a.
- Hardt, Michael - Negri, Antonio. "Empire, Twenty Years On". *New Left Review* 120 (2019a), 67-92.
- Hardt, Michael - Negri, Antonio. *İmparatorluk*. çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Hardt, Michael - Negri, Antonio. *Meclis*. çev. Akın Emre Pilgir. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2019b.
- Hardt, Michael - Negri, Antonio. *Ortak Zenginlik*. çev. Barış Yıldırım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2011b.
- Harvey, David. *Postmodernliğin Durumu*. çev. Sungur Savran. İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Haug, Wolfgang Fritz. "Immaterial Labour". çev. Joseph Fracchia. *Historical Materialism* 17/1 (2009), 177-185.
- Hermida, Carlos. "Toni Negri y el nuevo revisionismo marxista". *Cuba siglo XXI*. 2004. Erişim 10 Ağustos 2026. https://www.nodo50.org/cuba-sigloXXI/taller/hermida1_300904.htm.
- Jarrett, Kylie. *Feminism, Labour and Digital Media: The Digital Houswife*. London: Routledge, 2015.

- Jarrett, Kylie. "The Relevance of 'Women's Work': Social Reproduction and Immaterial Labour in Digital Media". *Television and New Media* 15/1 (2014), 14-29.
- Jeon, Heesang. "Cognitive Capitalism or Cognition in Capitalism? A Critique of Cognitive Capitalism Theory". *Spectrum: Journal of Global Studies* 2/1 (2010), 89-116.
- Kayın, Mehmet. "Gayri Maddi Emegın Görünümleri: 'Freelance Tasarımcılar'". *ARTS: Artuklu Sanat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 1 (2019), 42-59.
- Keucheyan, Razmig. *Hemisferio izquierdo. Un mapa de los nuevos pensamientos críticos*. Madrid: Siglo XXI, 2013.
- Koşar, Arif. "Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan Emek Teorisi: Eleştirel Bir Bakış". *Praksis* 46 (2018), 203-224.
- Laclau, Ernesto. "Can Immanence Explain Social Struggles?" *Empire's New Clothes: Reading Hardt and Negri*. ed. Paul Passavant - Jodi Dean. 21-30. London: Routledge, 2004. <https://doi.org/10.1353/dia.2004.0008>.
- Laclau, Ernesto - Mouffe, Chantal. "Hegemony ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru". çev. Ahmet Kardam. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Lazzarato, Maurizio. "Immaterial Labor". *Radical Thought in Italy: a Potential Politics*. ed. Paolo Virno - Michael Hardt. 133-137. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- Lyotard, Jean François. *Postmodern Durum*. çev. İsmet Birkan. Ankara: BilgeSu Yayınları, 2013.
- Marx, Karl. 1844 *El Yazmaları: Ekonomi Politik ve Felsefe*. çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1976.
- Marx, Karl. *Artı Değer Teorileri Birinci Kitap*. Ankara: Sol Yayınları, 1998.
- Marx, Karl. *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. çev. Sevan Nişanyan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

- Marx, Karl - Engels, Friedrich. *Komünist Manifesto*. çev. Nail Satılğan - Tektaş Ağaoglu. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.
- Morini, Cristina. "The Feminisation of Labour in Cognitive Capitalism". *Feminist Review* 87 (2007), 40-59.
- Negri, Antonio. *İmparatorluktaki Hareketler*. çev. Kemal Atakay. İstanbul: Otonom Yayınları, 2005.
- Neuman, Lawrence. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. USA: Pearson Education Limited, 2014.
- Önal, Nevzat Evrim. "Marx'ın Üretken ve Üretken Olmayan Emek Ayırımının Beyaz Yakalı Emeğin Kategorileştirilmesinde Önemi". *Emek Araştırma Dergisi (GEAD)* 10/15 (2019), 133-148.
- Özgün, Aras. "Kılçıksız Emek Yağsız Sermaye: Gayrı-maddi Emek Tartışması". *Birikim Dergisi* 217 (2007), 31-45.
- Özmkas, Utku. "İnsan Sermayesinin Kaynağı: Maddi Olmayan Emek". *Toplum ve Bilim Dergisi* 135 (2015), 8-25.
- Özsel, Doğançan. "Radikal Demokrasi: Temelsiz ve Paradoksal Bir Vaad". *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar*. ed. Onur İnce. Doğu-Batı Yayınları, 2010.
- Pelias, Michael. "The Many are Called: Reflections on Multitude: War and Democracy in the Age of Empire". *Situations: Project of the Radical Imagination* 1/1 (2005), 111-120.
- Rodríguez, Cruz. "El mito de la multitud". *Hallazgos* 10/20 (2013), 193-216.
- Savul, Güven. "Gayrı Maddi Emeğin Üretkenleşmesi: 'Talihsizliğin' Görünümleri". *Çalışma ve Toplum Dergisi* 1 (2015), 293-322. <https://izlik.org/JA85UE64GF>.
- Shapiro, Kam. "The Myth of the Multitude". *The Empire's New Clothes: Reading Hardt and Negri*. ed. Jodi Dean - Paul Passavant. 291-317. Routledge, 2003.
- Sherman, Steven - Trichur, Ganesh. "Empire and its Multitude: A Review Essay". *Journal of World-Systems Research* 10/3 (2004), 817-834.

- Sustam, Engin. "Küresel Kapitalizm Çağında Yeni Sosyal Hareketleri Okumak: Küresel Travma, Kriz Toplumu ve Favelas'lar!" *Küreselleşme Çağında Toplumsal Muhalefet: Yeni Toplumsal Hareketler*. ed. Barış Çoban. 91-147. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2009.
- Tavşancıl, Ezel - Aslan, Esra. *İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2001.
- Tilly, Charles - Tarrow, Sidney. *Contentious Politics*. Oxford: Oxford University Press., Second., 2015.
- Trott, Ben. "Immaterial Labour and World Order: An Evaluation of a Thesis". *Ephemera: Theory & Politics in Organization* 7/1 (2007), 203-232.
- Uca, Onur. "What Hardt and Negri's Understanding of Labour, is Impractical in the Field Studies on the Social Class Phenomenon?" *COMU International Journal of Social Sciences* 2/3 (2017), 57-66.
- Weeks, Kathi. *The Problem With Work: Feminism, Marxism, Antiwork Politics and Postwork Imaginaries*. London: Duke University press, 2011.
- Wood, Ellen Meiksins. *Empire of Capital*. New York: Verso, 2003.
- Žižek, Slavoj. *Bedensiz Organlar*. çev. Umut Yener Kara. İstanbul: Monokl Yayınları, 2015.